

JULIANUS MAGYARJAI A MONGOL KOR UTÁN

A magyar őstörténet iránti érdeklődés egyik fő létrehozója már a honfoglalás idejétől kezdve egy reális igény volt: a magyarság ugyanis Keletről jött Kárpát-medencei hazájába, ennek a keleti származásnak a tudatát sohasem veszítette el, s a keleti őshazában maradt magyarokkal a kapcsolatot fenntartotta. Már Bátorban született Konstantin bizánci császár megemlíti, hogy az elszakadt szavárd magyarokkal kora magyarjai kapcsolatot tartanak fenn.¹ Később e kapcsolatok lazulhattak, megszűnhettek, de Árpád-kori elvesztett gesztánk is megemlíttette, hogy az őshazában maradt magyarok lakóhelye Magna Hungaria vagy Hungaria Maior, azaz régi vagy ősi Magyarország.² A gesztán ezen híradásától nekibuzdulva indulnak el a magyar domonkos barátok, először 1235-ben, hogy a keleten maradt magyarokat fölkeressék, s – mint tudjuk – Julianus meg is találja őket a Volga középső folyásának vidékén. Julianus híradását, a nagyértékű Riccardus-jelentést hosszú évszázadokra elfelejtik, míg 1695-ben Cseles Márton magyar jezsuita megtalálja a jelentést Vatikánban, majd ötven év múlva 1745-ben Desericzky Ince kiadja először nyomtatásban.³ Azóta Julianusék útjai és a keleti magyar töredékek a magyar őstörténet sokat tárgyalt és vitatott kérdései közé tartoznak. Mi lett a Volga-vidéki magyarság sorsa a mongol kor viharai után, meddig beszélhettek még magyarul, milyen névvel szerepelnek a különböző forrásokban? E sok feltoluló kérdésre – nem áltatom magam, s másokat sem – meg sem kísérelhetem most, hogy teljességre törekvő formában válaszolni próbáljak. Ehelyett a keleti volgai magyarság továbbélésére vonatkozóan a legértékesebb forráscsoportot, az orosz forrásokat vettem vizsgálat alá, melyre a magyar kutatók eddig nem fordítottak kellő figyelmet, s meglegyetésekre sok ponton az eddigiéktől eltérő kép keletkezett ki előttem. A volgai magyarsággal kapcsolatba hozott népek (mozsar, mescser, miser) törté-

tét, összefüggésüket másképpen vagyok kénytelen látni, mint eddig sokan. A következőkben tehát ezt a több ponton „új képet” szeretném ismertetni.

Először a magyar tudomány álláspontját vázolnám, csak főbb pontjaiban, a részleteket majd a későbbiekben veszem elő. Tudtommal először Fejér György reformkori történetírónknál merül fel a magyar szakirodalomban a fentemlített nevek egyike, a mescser. Fejér György az Urál-vidéki népek között sorolja fel a mescsereket: „Metscherjakae, vel Mestscherjakae”. Megemlíti, hogy a Nesztor-féle orosz őskronikában szerepelnek a cseremiszek és mordvinok mellett.⁴

Fejér György ezen ismereteit, mint maga is jelzi (p. 45), XVIII. századi orosz és német munkákból (Schlösser, Rükskov, Falk, Georgi) vette. A mescser szó hangalakjának a magyarral való hasonlósága pattanthat ki Fejér György indoklás nélkül közölt ötletét: „Sunt Magyarorum reliquiae.” E megállapítása nem talált nagy visszhangra, több mint ötven év múltán szól csak megint e témáról, Fejér György megjegyzéséről valószínűleg nem is tudva, Munkácsi Bernát. „A „magyar” népvétet fönntartották az ugyane területen (a Kámtól délre) lakó miszar-ek (kazáni kiejtés szerint: miszar, csuvasul: miszár, oroszul: mescser, mely tatár nyelvű népet a középkori orosz történetírók mozsar, madzsar, macsarin alakú nevekkkel emlegetik (vö. meyer és magyar)»⁵ Munkácsi Bernát világosan exponálja a kérdést, s nézetét (meyer-ből lett a miser, mescser alak; magyar-ból a mozsar alak) – mint látni fogjuk – napjainkig szinte mindenki maradéktalanul osztotta, mindenki rá hivatkozott, anélkül, hogy ismereteinket lényegesen bővítették volna e tekintetben. Munkácsi Bernát hívja fel a figyelmet az oroszországi helynevekre is, amelyekben a magyarok neve őrződött meg. Még több alkalommal visszatér Munkácsi Bernát erre

kus kérdései. Bp. 1974, 261–275.

1. Const. Porph. ed. Moravcsik. Bp. 1950, 170–3 (38. §).
2. A Riccardus-jelentésben: „Inventum fuit in gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ...” Bendefy L., Fontes authentici itinera (1235–1238) fr. Juliani illustrantes. Budapest 1937, 21.
3. Vásáry I., A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria és a Jugria-kérdés történetéhez in: Középkori kútfőink kriti-

4. Fejér Gy., De peregrinis nominibus Magyarorum avitarum sedium indicibus. Pest 1837, 44.

5. Munkácsi B., Etn 5 (1894) 175.

6. Munkácsi B., Etn 6 (1895) 140 (a sacki oklevél és az 1483-as Macsjarin adat említése, l. majd alább); Munkácsi B., Etn 6 (1895) 385, sz. 1 (az orosz évkönyvek 1551-es mozsar adata); Munkácsi B., Etn 9 (1898) 169; Munkácsi B., AkadÉrt 27 (1916) 75–76 (magyar adatok votják területéről).

a témára⁶, egy-egy újabb adattal járulván hozzá a kérdéshez, fentebb idézett álláspontján azonban nem változtatott. Ezt fogadta el Kuun Géza,⁷ s tett hozzá apróbb új adatokat Nagy Géza⁸ és Mészáros Gyula.⁹ Németh Gyula korszakalkotó művében¹⁰ Munkácsi Bernátot és a nála közölt orosz adatokat ismerteti, a mescsereket nem említi. Az oroszországi helynevekről szólva, a *Mizar*, *Mizary*, *Miser*, *Mizer-sjirma* helyneveket nem részletezett hangtani okokból félreteendőnek gondolja. Ezen kételyei később megszűntek, s nyíltan a *miser* = *megyer* azonosság mellett foglalt állást.¹¹ Moór Elemér, Németh Gyula és Munkácsi Bernát nyomán ismerteti az adatokat,¹² később a mescser, mozsar, miser elnevezéseket egy íkalap alá vonva, a mescserekben a 889-i besenyő támadás alkalmával a magyaroktól elszakadt csoport utódait látja, akiket később Julianus megtalált.¹³ Ligeti Lajos is a *megyer* = *miser* és *magyar* = *mozsar* azonosság álláspontján áll,¹⁴ s Erdélyi István is e neveket összetartozónak gondolja.¹⁵ Czeglédy Károly¹⁶ viszont megjegyzi, hogy a nyelvi fejlődés, a hangalak kérdése nem teljesen világos. Györffy György¹⁷ a mescsereket mongolkori magyar töredéknek látja, akikkel a magyar szerzetesek találkoztak Julianus levele szerint a szuzdali határ táján. Végül említem Kniezsa István és Perényi József véleményét.

Kniezsa István 1951-ben tartott egy előadást a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén „Hol feküdt Magna Hungaria?” címen. Kniezsa István előadása a kérdés történetében nagyon fontos volt, mivel a mescser népvétet ő próbálta meg először széles nyelvészeti bizonyítóanyag alapján a *megyer*-hez kapcsolni. Előadása nyomtatásban sohasem jelent meg, de mint Kniezsa István több kollégája állítja (én Czeglédy Károly professzortól tudom ezeket), nem volt hajlandó cikkét kiadni, mivel úgy vélte, hogy bizonyítása nem volt jó, a mescser és *megyer* neveket nem tudja nyelvészeti módon összekapcsolni. A Kniezsa Istvántól elejtett fonalat Perényi

József vette fel. 1958. február 4-én tartott előadást a Magyar Nyelvtudományi Társaság orientalistikai szakosztályában „Mescser < magyar. (A honfoglalás előtt elszakadt magyarság történetéhez)” címen, majd a Julianus utazásról írt,¹⁸ végül 1960-ban egy népszerű cikkben ismertette kutatásait a keleti magyar töredékekről.¹⁹ Perényi József a történeti források alapján viszi tovább Kniezsa István nyelvészeti fejtegetéseit, s lényegében a mescserekben és mozsarokban egyaránt a volgai magyarok utódait látja, akik a XVIII. században kerültek az Oka vidékére.

Legutoljára A. Rot ungvári nyelvész és Boba Imre magyar származású amerikai kutató foglalkozott a kérdéssel, s a mescserekben a magyarokat látja, akik a középső Oka vidékről nemsokkal 830 előtt költözhettek le déli irányban.²⁰ Itt csak annyit jegyzek meg ezzel kapcsolatban, hogy a fejezet címében szereplő „new approach” kifejezés nem egészen indokolt, mivel – mint majd látni fogjuk – a régi orosz szakirodalomban nem egyszer felmerült a mescser–magyar azonosítás. – Végül a „A magyar szókészlet finnugor elemei II.” (Bp. 1971. 417) kötet szintén a *miser* = *megyer* és *mozsar* = *magyar* azonosságot valószínűnek tartja.

Áttekintvén a kérdés magyar irodalmát, megállapíthatjuk, hogy apróbb-nagyobb eltérések ellenére, a magyar tudományban lényegében egységes álláspont alakult ki, mely a *miser*, mescser névben a *megyer* törzsnév átvételét, a *mozsar* névben pedig a *magyar* forma átvételét látja, s e neveket mind a magyarsággal kapcsolja össze történetileg is, ki a honfoglalás előtti magyarsággal, ki a XIII. század közepi volgai magyarsággal. E meglehetősen határozottan körvonalozott elképzelést mindenek ellenére senki sem próbálta meg történetileg és nyelvészeti bizonyítani, s a részletek közötti összefüggést tisztázni. Megérett a helyzet, hogy a Munkácsi Bernát óta szinte alig fejlődött kérdést megkíséreljük kimozdítani a holtponton.

Lássuk először az – úgy gondolom – egyértelműbb mozsar=magyar problémát az írásos történeti források

7. Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima II. Claudiopolis 1893, 202.
8. Mészáros Gy., Sz 30 (1896) 246, n. l.
9. Mészáros Gy., Etn 22 (1911) 283.
10. Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930, 325–327.
11. Németh Gy., ÉT 21 (1966. IV. 1.) 598 – Németh Gy., AOH 25 (1972) 293–99.
12. Moór E., A magyar nép eredete. Szeged 1933. 40–41. Ismereteinek „mélységét” példázza, hogy Németh művén kívül csak Buschan (Illustrierte Völkerkunde II, 890) mescser cikkét ismeri, innen tudja, hogy van egy „meschtscher” nevű nép (41). Miután minuciózusan fejtegeti, hogy a mozsarjan adatban milyen fontos, hogy e vagy a lehetett a második szótagban, közli, hogy e nép Kazánytól délkeletre volt (40). Mit számít Moórnak, a precíz nyelvésznek párszáz kilométer ide vagy oda,

ugyanis Tyemnyikov Kazánytól délnyugatra van jó pár száz kilométerre.

13. Moór E., A nyelv tudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya. Bp. 1963, 74.
14. Ligeti L., Grammat és Jenő: Bárczi Emlékkönyv. Bp. 1963, 239.
15. Erdélyi I., »Большая Венгрия« ААН 13 (1961) 309–311.
16. Czeglédy K., A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: Pais Emlékkönyv. Bp. 1956, 275.
17. Györffy Gy., Napkelet felfedezése. Bp. 1965, 22.
18. Perényi József előadásának kivonatát közli Miksesy S., MNy 54 (1958) 406–407. – Perényi J., MNy 55 (1959) 385–391, 488–499.
19. Perényi J., ÉT 15 (1960. VII. 31), 967–970. – Cikkek i. korrekturája közben jelent meg Perényi J., A Keleten maradt magyarok problémája: Sz 109 (1975) 33–62.

és a nyelvészet tanúsága alapján. Három orosz forrás emlékezik meg a mongol kor utáni magyarokról, egy a XV. század végén, kettő a XVI. század első felében, tehát sajnos több mint 200 évvel a mongol hadak pusztító nyugati hadjárata után. Ez természetes is, hiszen Magna Hungaria magyarjai török néptengerben szóródtak szét, s ezzel a területtel az orosz lakosság csak fokozatosan került kapcsolatba. Ne felejtjük el, hogy csak Kazány meghódításával 1552-ben születik meg az orosz uralom a középső Volga vidékéig. Hogy mi történt több mint 200 év alatt a Volga vidéki magyarsággal, csak közvetve a későbbi történeti források és toponímia alapján tudjuk rekonstruálni.

Először a magyar népnév egy 1483-as keletű oklevélben fordul elő, mely Joann Vasziljevics nagyfejedelemnek, fiának és bátyjainak a hasonló nevű Joann Vasziljevics rjazanyi nagyfejedelemmel kötött megállapodását tartalmazza. A moszkvai nagyfejedelem megtiltja a rjazanyi nagyfejedelemnek, bojárjainak és embereinek, hogy Danyar cárevicstől, Kaszimov urától és hercegeitől eljövő adót, ún. jaszakot fizető embereket („ясанные люди”). fogadjanak be: „*És azokat, akik Rjazanyba mentek a cárevicstől és hercegeitől a te nagyatyád Ivan Fedorovics nagyfejedelem élte után, böszörmény vagy mordvin vagy magyar (Macsjarin, Mocсарin), fekete emberek, akik a cárevicsnek jaszakot adnak, (megparancsolom) neked Iván nagyfejedelemnek és bojárjaidnak, hogy ezeket az embereket bocsásd vissza önként helyükre, menedgyiket oda, ahol lakott; ...*”²⁰

A történeti helyzet világos a szövegből: a kaszimovi kánság, mely 1452 táján alakult meg Kaszim, Kazányból menekült tatár cárevics vezetésével, kis ütköző állam volt, melyet Moszkva hozott létre saját eszközéül Kazány ellen. Ebben a szerződésben a moszkvai nagyfejedelem megvédi védencét a kaszimovi cárevicsot, s biztosítani akarja számára az adót, jaszakot fizető népelemek, finnugor böszörmények,²² mordvinok és macsarok azaz magyarok adóztatását. Ezek a jaszakot fizető elemek állandóan nyugatra

próbáltak menekülni a mongol kor után létrejött Arany Horda kánjainak, majd e szervezet szétbomlása után az utód tatár államok, jelen esetben a kazányi tatár kánság adóztatása elől. A magyarok ebben az oklevélben a rjazanyi nagyfejedelemiség területén, illetve annak keleti feléből szétakasztott kaszimovi kánság területén fordulnak elő, jó 500 kilométerre a Volga középső folyásától, ahol Julianus rájuk talált 1236-ban. Ez azt jelenti, hogy a volgai magyarság a volgai bolgár birodalom bukása, 1236 után szétszóródott, nyugatra menekült. Később a fent jelzett folyamat, a tatár murzáknak való adófizetés előli elvándorlás is állandóan növelhette a nyugati irányba ment volgai magyarok számát. De, hogy ez a folyamat már 1237-ben elkezdődött, arra maga Julianus levele a példa: Julianus ugyanis második útja során már nem jutott el a Volgáig, a tatárhadak már elfoglalták Bulgáriát, s a Julianus előtt elindult négy szerzetes a szuzdáli fejedelemség határán találkozott keletről menekült volgai magyarokkal.²³ A szuzdáli föld határa pedig délről a rjazanyi terület volt, ahol 200 év múlva is szerepelnek magyarok a fent tárgyalt oklevélben.

És itt kell megjegyeznünk, hogy ide kapcsolható Aeneas Sylvius, a későbbi II. Pius pápa híradása, melyet eddig az obi-ugorokra vonatkoztattak. Pedig Aeneas Sylvius csak „Asiatici Hungari”-ről beszél, s a veronai szerzetes nem messze a Tanais (Don) forrásától magyarul beszélő pogányokat talált. Ez a hely pedig, nem messze a Don forrásától, a rjazanyi és tambovi terület lehetett, ahol a fent tárgyalt oklevél is a magyarokat említi.²⁴

Legközelebb több mint 50 év múlva hallunk orosz forrásban a magyarokról a sack-i levéltár egy oklevélben. Az oklevél másolat egy 1539. július 9-i oklevélről, melyben IV. (Rettegett) Iván Kugusev herceg fiának Jenyikej Tyenyisevnek adományt ad, „a tarchanok és baskirok és magyarok (Mozserjanov) közül való tatárokat, akik Tyemnyikovban élnek, rendeltük (neki), hogy ítélje és kösse meg őket régi szokás szerint, éppen úgy, amint előbb ítélte és kötött apja Tyenyis.”²⁵ A magyarokon kívül szerepelnek az oklevélben tarchanok és baskirok.

20. Rot A. M., A magyar nyelv fejlődése. A magyar-keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev–Uzsgorod 1968, 211–212; I. Boba, Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century. The Hague–Wiesbaden 1967, 92–101.

21. Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. I. Москва 1813. No. 115, 281: „А которые люди вышли на Резань отъ Царевича и отъ его Князей после живота деда твоего Великого Князя Ивана Федоровича бесерменинъ, или Мордвинъ, или Мачяринъ, черные люди, которые ясакъ Царевичю даютъ: и тебе Великому Князю Ивану и твоимъ Бояромъ техъ людей отпустить добровольно на ихъ места, где кто жилъ, ...” Ugyanennek varián-

sai uott No. 116., 284. Itt a minket érdeklő név Мочаринъ alakban szerepel.

22. A böszörményekre II. Tyepļjasina T. I., Язык бесермян. Москва 1970, 5–34.

23. Györffy Gy., Napkelet felfedezése. Bp. 1965, 50.

24. Most csak futólag ismertettem Aeneas Sylvius adatának ide kapcsolását, mivel e témát s a Magna Hungaria és Jugria fogalmak történetét megkísértem más helyen, a 3. jegyzetben jelzett cikkemben részleteiben tisztázni.

25. Az oklevél szövege: „Иоаннъ, Божию милостию государь всеа Руси, великий князь Владимирский, Новгородский, Псковский, Тверский, Смоленский, Пермский, Югорский, Вятский, Болгарский, и иныхъ, пожаловалъ есми князь Еникея Тенишева, сына Кугусева, велел есми Татар изъ

Dzsingisz kán mongol birodalmában általános volt a privilégiumok osztása. Ezek a kiváltságosok voltak a tarchanok.²⁶ Adómentesek voltak, ezt adománylevél, az ún. jarlik biztosította számukra. Az orosz papság például állandóan kapott ún. „тарханные ярлыки”-t az aranyhordai kánoktól, amelyeknek eredetije elveszvé, csak orosz fordításuk maradt fenn. Néha egész városok is kaptak ilyen kiváltságot, pl. Novgorod Borisz idejében. A tarchani kiváltságokat 1549-től kezdik megszüntetni, de a hosszú ideig túlélt intézményt végleg csak Nagy Péter törli el.²⁷ Később az orosz uralkodók maguk is osztogattak tarchani kiváltságokat idegeneknek, így érdekes módon a tarchani intézmény a baskíroknál egészen sokáig fennállott.²⁸ Érdekes, hogy ebben az oklevélben is tarchanok és baskírok szerepelnek egymás mellett; ennek ellenére nem világos, hogy népevekkel együtt (baskír, magyar) szerepel egy kiváltságos rend neve, mit jelölhet itt pontosan: a tatárok vagy a baskírok közül való tarchani réteget?

A. Artemjev feltette, hogy mivel a tarchan elemet tartalmazó helynevek lakói a múlt században csuvasok voltak, tehát a tarchanok rendje főleg a csuvasokból állott.²⁹ Ez az érvelés elvileg nem jó. Hogy ki lakik ma ott, az nem jelenti, hogy régen is azok laktak. Én a tarchanokban leginkább baskírokat sejténék, mivel a sack-i oklevélben mozsarok és baskírok szerepelnek együtt a tarchanokkal, az orosz évkönyvek alább idézendő adata szerint, pedig mozsar és tarchan van együtt. Ezekhez vegyük hozzá, hogy a baskíroknál maradt fenn legtovább a tarchani intézmény. Mindenesetre a kérdést egyéb források alapján alaposan meg kell még vizsgálni. Végül a sack-i oklevéllel kapcsolatban még egy körülményre hívom fel a figyelmet. Fontos tény, hogy Tyemnyikovban magyarok és baskírok szerepelnek együtt. A baskírok

egykori ittlétének emlékét őrzi az a Башкирская ропа is, mely egy XVII. század végi sack-i oklevélben szerepel.³⁰ Tudjuk, hogy a baskírok a Volga bal partján éltek és élnek ma is, tehát csak a mongol kor utáni Arany Horda korabeli népettolódások során juthattak a Volgától nyugatra Tyemnyikov vidékére. Akkor viszont a mozsar–magyar népcsoport is velük együtt vagy megközelítően egyidőben mehetett a Volga vidékéről nyugatra. Ez az adat is tehát azt bizonyítja, hogy a baskírokat a magyar őstörténetből teljesen kitenni nem lehet, a minimum amellyel mindenkinek számolnia kell: az egymás mellett élés, az egykori baskír–magyar szomszédság valahol a Volga vidékén.

Legközelebb 12 év múlva szerepelnek a magyarok, mégpedig az orosz évkönyvekben az 1551. év alatt, az oroszok kazányi hadjárata során. Az oroszok már egész közel vannak Kazánhoz, a várost a következő évben már el is foglalják. „És a cár és a vajdák igazságához vonták a hegyi embereket (a Volga dombos jobb partján lévőket), a hercegeket és murzákat, százados és tizedes hercegeket és a csuvasokat és csere-miszeket és mordvinokat és mozsarokat és tarchanokat azzal (a feltétellel), hogy az uralkodónak, a cárnak és nagyfejedelemnek szolgálnak és mindenben jót akarnak, és Svijazsszk városától nem mennek el, és hogy a fekete emberek mindenfajta adót és dézsmát fizetnek, ahogy az uralkodó őket megadományozta, és ahogy az előző cároknak fizettek, és, hogy oroszokat fogságban semmiképpen sem tartanak maguknál, (hanem) mindet szabadon engedik.”³¹ Ezek után a fenti népek hűségük bizonyításaképpen Arszoje Poljé-ra mennek, a Volga bal partjára, ahol a kazányiakkal megütköznek és vereséget szenvednek. Később Kazány elfoglalása után a kazányiak Jenbarsz murzát küldik követül IV. (Rettegett) Iván cárhoz: „És az ural-

тархановъ и башкирцовъ и можсеряновъ, которые живут в Темникове, судить и вязать ихъ по старине, по тому жъ, как напередъ сего судиль и вязаль отецъ его Тенишъ. Дана грамота на Москве лета семь тысячъ четьредесять седмого году Июля девятого дня. (Изв. Тамбовской Ученой Архивной Коммиссии XXIII, 1888, Но. 2495, 30-31). Az oklevelet Szmírnov I. N., Мордва 61, n. 1 vitte be a tudományos köztudatba, innen idézi Munkácsi Bernát, majd tőle az utána jövő magyar szakirodalom.

26. L. Ligeti L., A mongolok titkos története. Bp. 1962, 164.

27. A tarchanságra I. Berezin I. Внутреннее устройство Золотой Орды (По Ханским ярлыкам): ЖМНП 1850, октябрь, отд. II, 5–6; Jakubovszkij–Grekov, Золотая Орда и ее падение. М.—Л. 1950, 105–6.

28. Erre I. Veljaminsov–Zernov V. V. Источники для изучения тарханства, жалованного Башкирам Русскими государями: При-

ложение к IVму тому Зап. Имп. Ак. 6 (1864) 1–48.

29. Artemjev A.: Казанская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Спб. 1866, LXXIV.

30. 1693. november 23-án kelt oklevél, mely a Kirillo-Belozerszij monostor archimandritájának, Geraszimnak szól: „... до старого Городища до Башкирской Горы...” (Изв. Тамбовской Уч. Арх. Ком. XIV, 1887, 24).

31. Летописец начала царства Ивана Васильевича: „И царь и воеводы Горних людей, князеи и мырзь и сотных князеи и десятных и Чювашу и Черемису и Мордву и Мохсаров и Тарханов привели к правде на том, что им государю царю и великому князю служити и хотети во всем добра, и от города от Свияжского неотступным быти, и дани и оброки черным людям всякие платити, какъ их государь пожелует и какъ прежним царем платили, и полону имъ Руского никакъ у себя не

kodó Jenbarsz murzát magához parancsolta és meghallgatta hódolását, és Jenbarsz átadta az ország hódoló oklevelét. A cárnak és uralkodónak Ivan Vasziljevics egész Oroszország nagyfejedelmének. Kudajgun vezetésével Muralej herceg és az egész kazányi föld, molnok és szeitek és sejhek és sejhádék és malzádék, imámok, ázik, háfizok, hercegek és ulánok és murzák, icskik, udvari és udvaron kívüli kazakok és csuvasok és cseremiszek és mordvinok és tarchanok és mozsarok és az egész kazányi föld neked, az uralkodónak behódol...³² Ezek a szövegek világos képet adnak: a kazányi uralkodó réteg és az eddig kazányi fennhatóság alatti népek, köztük a volgai magyarok is³³ meghódolnak az oroszoknak. A volgai magyaroknak tehát hasonló sorsa volt mint a mordvinoknak, akikkel más helyen is szerepelnek együtt, és sok más Volga vidéki népnek: a mongol kor után aranyhordai tatár, majd kazányi tatár fennhatóság alá kerülnek, majd a XVI. század közepén az orosz állam adófizetői lesznek. Sajnos 1551 után pedig többször a mozsarokkal – nevezzük így a továbbiakban a Volga vidéki magyarjainkat – nem találkozunk az orosz forrásokban. De e pár szűkszavú történeti feljegyzésen kívül máig őrzik emléküket a helynevek.

Először A. Artemjev figyelmeztetett a csuvas területen lévő mozsar elemet tartalmazó helynevekre.³⁴ Utána A. F. Mozsarovszkij és A. P. Szmir-

nov is említi ezeket a helyneveket,³⁵ más kormányzóságbeli, nyizsnyijnovgorodi, szimbirszi, penzai, szaratovi, tambovi, rjazanyi helynevekkel együtt. Nézzük most sorra mi is, milyen mozsar elemet tartalmazó helynevek vannak Oroszország területén.³⁶ Először röviden a víznevekről annyit, hogy négy mozsar ∞ mazsar elemet tartalmazó folyó ill. patak van a középső Volga vidékén: 1. Mazsarka (cseboksári j., kazányi korm.) 2. Mazsarka (tyetyusi j., kazányi korm.) (M. Vasmer, Wörterbuch der russischen Gewässernamen III. 177) 3. Mozsarka (szergacsi j., nyizsnyijnovgorodi korm.) 4. Mozsarovka (gorogyiscsei j., penzai korm.) (Vasmer i. m. III. 292).

Rjazanyi kormányzóság

Szapozsoki járás:

Bolsie Mozsarü (2885; 954 f., 962 n.) Menysije Mozsarü 2887; 1095 f., 1148 n.)

Szpaszki járás:

Mozsarovo (3358; 78 f., 89 n.)

Tambovi kormányzóság

Kirszanovi járás:

Petrovka (Mozsarovka) (1159; 39. f., 42 n.), Olsanka (Mozsarovo) (1182; 232 f., 240 n.)

Kozlovi járás:

Vasziljevskoj, csto na Polnom Voronyezse (Mozsarovo) (1421; 19 f., 23 n.), Mozsarovka (1436; 15 f., 15 n.), Mozsarovszkij hutor (1459; 10 f., 2 n.)

держати, весь, ослободжати.” (Полное собрание русских летописей-ПСРЛ 1965, XXIX, 62). -- Ugyanez a szövegrész van meg a Львовская летопись-ben. (ПСРЛ 1914, XX/2, 482) és az Александро-Невская летопись-ben (ПСРЛ 1965, XXIX, 162) is. Mindkét helyen a minket érdeklő név можаров alakban fordul elő.

32. Летописец начала царства Ивана Васильевича: „И государь у себя Енбарсу-мурзе велел быти и его челобития слушал, и Енбарсь подал от земли челобитную грамоту. „Царю и государю великому князю Ивану Васильевичу всея Руси Кудайгунъ в головах да Муралеи князь и вся земля Казанская, молны и сеиты и шихи и шехзады и малзады, имамы, азии, афизы, князи и уланы и мырзы, ичыки, дворные и задворные казаки и Чюваша и Черемиса и Мордъва и Тарханы и Мосяры и вся земля Казанская тебе, государю, челом бьютъ...” (ПСРЛ 1965, XXIX, 64). Ugyanez a szövegrész található kisebb eltérésekkel a Казанский летописец-ben (ПСРЛ 1903, XIX, 392) és a Львовская летопись-ben (ПСРЛ 1914, XX/2, 484) is. A Казанский летописец szövegében a cseremiszek és mordvinok között még a votjákok is (Отяки) szerepelnek.

33. Artemjev (Казанская губ. LXXII, LXXIII

a mozsarokat éppolyan kiváltságos rendnek tartja mint a tarchanokat, s nem egy törzsnek, jól lehet azt gondolja, hogy mint a tarchanok, úgy a mozsarok isfőleg csuvasok voltak. Arcybasev, (Повествование о России II, книга IV. Москва 1838, 175, n. 1108) az évkönyv mozsarjaiban mordvinokat lát („уповательно владельцы Мордовские”). Ezek a magyarázatok mind helytelenek, mert a mozsar ∞ magyar azonosság mind történetileg – mint látjuk –, mind nyelvészetileg – mint látni fogjuk – helytálló.

34. Artemjev A., Казанская губ. LXXIII.

35. Mozsarovszkij, A. F., Где искать в наше время потомков тех Можар, которые в 1551 году среди поля Арского бились с Казанцами верные присяге Русскому Царю?: Труды IV. Арх. Съезда т. I, отд. II (Казань 1884) 19; Szmirnov, I. N., Мордва 61, n. 1. Igaz, e két szerző ezen kívül más, miszer elemet tartalmazó helyneveket is idevon, melyek – mint később kifejtjeni szándékozom –, nem ide tartoznak.

36. Forrásunkul a Список населенных мест sorozat szolgált, így a forradalom előtti kormányzóság (губерния) és járás (уезд) beosztást adom.

A számnév a zárójelben az illető kötetben lévő számnevet adja, utána a férfi és női lakosok száma jön. Ezek a számok természetesen a körülbelül 100 évvel ezelőtti állapotot tükrözik. A településre vonatkozó egyéb adatok az illető kötetben megtalálhatók.

Tyemnyikovski járás:
 Mozsarszkaja (2612; 5. f., 2 n.)
 Penzai kormányzóság
 Kerenszki járás:
 Mozsarovka³⁷ (720; 123 f., 127 n.)
 Gorogyiscsei járás:
 Mozsarovka (Bogorogyickoje) (199; 297 f., 352 n.)
 Nyizsnyij-Novgorodi kormányzóság
 Szergacsi járás:
 Mozsarki Bolsije (a Mozsarka patakánál) (4404; 370 f., 385 n.), Mozsarki Malüje (a Mozsarka patakánál) (4404; 458 f., 408 n.)
 Szimbirszki kormányzóság
 Kurmüsi járás:
 Mozsarovszkij Majdan (1045; 1785 f., 1953 n.), Mozsar-
 kaszú (1192; 178 f., 182 n.)
 Kazanyi kormányzóság
 Jadrini járás:
 Verhnyije Mocsarü (3734; 187 f., 197 n.)
 Nyizsnyije Mocsarü (Anat-Mocsar)³⁸ (3735; 150 f., 166 n.)
 Csebokszeri járás:
 Mozsarü (3069; 100 f., 135 n.)
 Cüvilszki járás:
 Mozsarka (Kozmogyemjanszkoje) (2881; 730 f., 732 n.)
 Tyetyusi járás:
 Novo-Troickoje (Kargala, Mozsarovo) (1977; 216 f., 209 n.), Bolsaja Jerükla (Mozsarki)³⁹ (2027; 56 f., 68 n.)
 Ufai kormányzóság
 Birszki járás:
 Mazsarova (1252; 295 f., 333 n.) (A kötet indexében Mozsarova-nak írva: p. 182)
 Menzelinszki járás:
 Arhangelszkoje (Mozsarovo (2273; 45 f., 52 n.),

Jekatyerinovka (Mozsarova) (2274; 44. f., 46 n.)

Vjatkai kormányzóság

Malmüsi járás:

Madjar (?)

Orlovi járás:

Madjarovo (?)

E két helynevet Munkácsi Bernát (Etn 5 (1894) 175) adja meg, de a Список населенных мест megfelelő vjatkai kötetében nem találtam, ezenkívül Munkácsi Bernát azt sem mondja meg, hogy milyen nyelvű ez a két adat (votják?). Mindenesetre fenntartással kezelendők, míg nincs egyéb, ezt megerősítő adatunk.⁴⁰

Még egy adatot említek, mely esetleg ide tartozik. Vlagyimirtól 31 versztnyre, Szuzdáltól 2 versztnyre van egy szakadék, melyet Mzsarü-nak hívnak, ejtésváltozata Amzsarü. Régen egy hasonló nevű folyócska is volt itt. A szuzdáliai körében élt a múlt század közepén a hagyomány, hogy e körül a szakadék körül volt a „Становище мадьяров”, (a magyarok szállása).⁴¹Egy hangsúlytalan o vagy a a mozsár, madsár alakban redukálódott és könnyen kieshetett, s így egy mzsar alak létrejötte elképzelhető, mely később egy a előtétet kapott.⁴²Földrajzilag is Szuzdál környékén magyar nyom elképzelhető, mint a mozsar-adatok fenti tárgyalásánál láthattuk. De vigyáznunk kell, mert tudunk arról, hogy Jurij Dolgorukij a rosztov-szuzdáli területet telepésekkel népesítette be, melyek között magyarok is voltak.⁴³Mármost nem világos, hogy milyen magyarokról van itt szó, lehet hogy a dunai magyarokról, s lehet, hogy ezeknek az emlékezete élt Szuzdál vidékén még sokáig. De a Mzsarü földrajzi névnek a magyarokhoz való kapcsolásán kívül elképzelhető más magyarázat is, és pedig, hogy a МОХ „moha” orosz szó származéka. A МОХ szó kö-

37. Hohrjakov, V., О сторожевых чертах в Пензенской губернии: Труды Пенз. Уч. Арх. Ком. I, 1903, 31) szerint 1697-ben alapították.

38. E két helység mai csuvas neve: Turi Mucsar ill. Anat Mucsar (Чувашская АССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1958г. Чебоксары 1959. 170), lakói csuvasok. Anat Mucsar nevét Asmarin (Thesaurus VIII, 281) Mocsar formában közli. Itt jegyzem meg, hogy a mai csuvas helyesírás c-je a zöngétlen media dz-t jelöli.

39. A cüvilszki helység csuvas nevét Mészáros Gy., Etn 22 (1911) 283, (vires) mudzarnak adja meg. A tyetyusi járás Mozarki helységének (ma a jalsziki rajonban) csuvas neve Mucsar (Чувашская АССР 175), Asmarin (Thesaurus VIII, 269) egy Mucsar alakváltozatot is közöl. A mai kozlovka-i rajonban levő Mozsary helység csuvas neve Muzsar (muzsar; Чув. АССР 61). Ez az egykori csebokszeri Mozsary.

40. Munkácsi Bernát adatát ismétli Nagy Géza, Sz 30 (1896) 246, n. 1. Ugyancsak Munkácsi Bernát közölte, hogy Hudjakov votják hadifogoly azt ál-

lított, hogy származási helyének, a szarapuli járás Kijlud ('Kígyómező') családjai között van egy Ma'djar-vi'dzi ('Magyar-nemzetség'). Munkácsi már 1885-ben hallotta a Madjar nevet a votják Vuzs Dzsümja faluban: egy dalban a Madjar vöj-Mad'jari olaj szerepel. Ez a Madjar falu onnan nem messze van, ahol jó olajat készítenek a napraforgó magjából. Ez a malmüsi járásban lévő Szölti egyházközséghez tartozó falu. Munkácsi Bernát meglátogatta Vlagyimir Kapacsinszkij pappal, aki szerint a faluban van egy Madjar nevű személy is, s ennek állítólagos őse lett volna a falu alapítója. – Munkácsi B., AkadÉrt.

41. Tyihonravov, K. N., Археологические заметки о городах Суздале и Шуре: Зап. Отд. Русск. и Слав. Арх. Имп. Общ. I. (1851), отд I, 85–86.

42. Mindazonáltal nem tudok példát felhozni analóg fejlődésre az óoroszról.

43. Vö. Julianus levelét, melyben a szuzdáli fejedelemség határára menekült magyarokról számol be.

44. Dalj V., Толковый словарь живого великорусского языка. 1955. II, 352.

vetkező képzései ismertek:⁴⁴ Мшина, моховина, мховина, мошина, мшара, мшарина, мшава, мшарь, мшарник, мшише, моховище, jelentésük моховое болото; zsombékos mocsár, s ehhez hasonló. Éppen Rjazdov vidékén például a helyi tájnyelv a süppedős, zsombékos mocsarokat мшара-nak nevezi.⁴⁵ Ez a képzés különben etimológiailag azonos a magyar mocsár különben etimológiailag azonos a magyar mocsár 'palus' szó etimológiájával,⁴⁶ de a magyar szónak természetesen nem közvetlen átadója. Végül megemlítem, hogy A. Artemjev pár helynevet a kazányi kormányzóságban (*Mazsarü, Mazsarszkoje, Mazsarszk, Madarü, Madarszkoje*) kapcsolatba hozott a *mozsar* elemű helynevekkel.⁴⁷ Már S. M. Spilevskij⁴⁸ rámutatott, hogy a *z* hangot tartalmazó helynevek a csuvas *maz-ar*, tatár *mazar* szóval függenek össze, mely azt a helyet jelenti, ahová a halott ruháit, holmiját dobják, s az arab *mazar*, 'sír' szóra mennek vissza. Ugyanerre az arab szóra mehet vissza, valamilyen török nyelv közvetítésével az egyes orosz nyelvjárásokban, pl. az orjoliban meglévő Ма-жары старое кладбище: régi temető szó is,⁴⁹ s ez a tény némi óvatosságra int, hogy a *Mozsarü* ~ *Mazsarü* helynevek alkalmanként nem erre a közszóra mennek-e vissza? Ennek ellenére a *mozsar* elemű helynevek csoportos előfordulása inkább e helynevek népnévi eredetét valószínűsíti.

A történeti adatok és helynevek alapján elének tűnt a volgai magyar nép vagy néptörzsedék mongol kor utáni sorsa, településeik elterjedtsége. Hátra van most, hogy az írott források és helynevek nyújtotta képet a nyelvészet is megerősítse, azaz a különböző formájú neveknek a magyar népnévvel való megfeleléseit megmagyarázza. Az orosz följegyzésű adatokban a következő formák fordulnak elő: *mozser, mozsar, mozsjar, mazsar, mocsar, mocsjar*. A legfontosabb problémával, a szóközepi mássalhangzó megfeleléseivel kezdem. A magyar népnév és a magyar törzsnév összetett szó, *gy-jük*, ugor-kori *nc-re* megy vissza. A *gy* hang az *nc* denazalizálódása, majd zöngésülése útján jött létre. Az ősmagyarban egy *dz*-féle hang lehetett, mely csak fokozatosan, legkorábban a X. század végétől kezdve fejlődik a mai *gy* hanggá,⁵⁰ de egyes nyelvjárásokban (őrségi, csángó) mint megőrzött régiség, máig megvan a *dz*. Nézzük mámost a

keleti szláv, orosz hangfejlődést. Az ősszláv **dj*-ből az oroszban *dz*, majd deaffrikálódással *z* lesz. A *z* a XIV. század folyamán kemény lesz, elveszti palatalizáltságát.⁵¹ Az orosz *mozsar* ~ *mazsar* forma *z*-jét kétféleképpen lehet magyarázni. Baboss Ernő ezekben az alakokban egy ősmagyar modzari közvetlen orosz átvételét látja, mely alakban a *dz* résztvevő volna a szabályos orosz *dz>z>z* hangfejlődésben.⁵² A másik álláspont, melyet Németh Gyula vázolt,⁵³ tatár közvetítést tesz fel, s az orosz alakot a tatárból való átvételnek tartja.

Úgy gondolom a történelmi és nyelvészeti érvek ezt a felfogást támogatják. Az első *zs-s* orosz adat 1539-ből való. Az oroszok, jóllehet már a XIII. században kapcsolatba kerülhettek a volgai magyarokkal, de ezek ekkor már tatár fennhatóság alatt vannak, nem önálló nép, s beolvadásuk a környező tatárságba fokozatosan megkezdődhetett. A sacki oklevél is baskírokkal és tarchanokkal együtt említi őket. Az oroszok az aranyhordai, majd kazányi tatár követekkel tartották a diplomáciai kapcsolatot, s a kazányi kánság népeiről is nyilván tatár közvetítéssel szereztek tudomást. Mánmost a volgai magyar nyelvet egyáltalán nem ismerjük, az ősmagyar *dz* lehet, hogy megmaradt, lehet hogy éppúgy *gy* lett, mint a dunai magyar nyelvben az Árpád-kor során, lényeg az, hogy a tatár akár egy *dz*-t, akár egy *gy*-t *dz* affrikátáival vett át. Az oroszban *dz* affrikátája nincs, nem is volt, a palatalizált *z*, mint fentebb láttuk, már a XV. században *z* lett. Az orosz idegen nyelvi *dz*-t ezért, mint igen sok példa igazolja, hanghelyettesítéssel, *z*-vel vesz át, azaz a zöngés zárelemet örzi meg. Hogy csak egy régi és egy újabb török nyelvi példát említsék, az orosz жемчуг 'gyöngy' szó, mely török szókészlet *dz*-re megy vissza,⁵⁴ az oszmánli szandzsák pedig egy 1677-es adata: сен-жаки.⁵⁵ Mindezek alapján a *mozsar* szóban joggal egy tatár *madzsar* alak átvételét láthatjuk. Ami az egyik évkönyvben lévő *mozsjar* adatot illeti, az egyszerűen csak ennek az évkönyvnek ortográfiai sajátossága. A *zs* a XVI. században már kemény volt, s utána mindegy, hogy *a*-t vagy *-t* írtak, úgyis keményen ejtették a *zs*-t. Ugyanebben az évkönyvben (летописец начала царства Ивана Васильевича), ugyanebben a szövegrészben még ilyen formák találhatók: пожялуст, держяти, ослобожяти.⁵⁶

Áttérve a *mocsar, macsjar* formákra, megállapít-

45. Рязанская Мещера. Туристская схема. Москва 1971.

46. Kniezsa I., Szláv Isz. 1/1, 340. A magyar mocsár szláv jövevényszavunk s nincs semmi köze a magyar és mizer népnévhez, mint ahogy ezt a lehetőséget a múlt században Sesztakov orosz kutató megpendítette (Sesztakov P. Родственна-ли Меря с Вогулами?: Уч. Зап. Казан. Унив. 1873, No. 1, 31 (klny.)).

47. Казанская губ. Сп. нас. мест LXXIII.

48. Spilevskij S. M., Древние города и другие Булгарско-Татарские памятники в Казанской губернии. Казань 1877. 98--99.

49. Dalj i. m. II, 288.

50. Baboss E., MNy 53 (1957) 441.

51. Kiparsky V., Russische historische Grammatik I. Heidelberg 1963, 120.

52. Baboss i. m. 441.

53. Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930, 308.

54. Vasmer M., Russisches Etymologisches Wörterbuch I. Heidelberg 1953, 418. — Ligeti L., MNy 42 (1946) 1--17.

55. Записки Одесского Общ. Ист. и Древностей VIII (1872) 482.

56. Vagy ebben a krónikában ez talán nem ortográfiai sajátosság, hanem nyelvjárási jelenség, s a palatalizált *z* meglétére enged következtetni?

hatjuk, hogy idegen nyelvi *dzs*-t az orosz az általánosabb *zs* szubsztitúció helyett néha *cs*-vel is átvehetett, ez esetben az eredeti hang affrikáta jellegét őrizte meg, de zöngétlenülés történt. Ez a *cs*-s képviselőt azonban felveti egy esetleges bolgár–török közvetítés kérdését. A bolgárban a mássalhangzók zöngétlenedése már a X. században megtörtént, pl. orosz *попартъ*, *попата* 'muzulmán templom' <bolgár < arab *ربا* (*ribat*, *rabat*).⁵⁷ Különben a csuvas *Mudzár* helynév (l. 38. és 39. jegyzetet) is a bolgár közvetítést sugallja, hiszen itt a *dzs* a *dz* helyén a zöngétlen media *DZ* áll. Ezt a zöngétlen mediát az orosz *c*-vel vehette át. Ezenkívül a két Mocsary helynév (l. fentebb) is csuvas területen van, lakói csuvasok, s a *Nyizsnije Mocsary* helynév másik neve az *Anat Mocsary* nem más, mint a *nyizsnij*, 'alsó' szó csuvas megfelelője: az *anat*. Pais Dezső egy megjegyzésben felvetette,⁵⁸ hogy az általános gy képviselő mellett egy *cs*-set is fel lehetne tennünk a magyar népnév esetében, miként az *agyar* ~ *acsar*, stb. szópárok esetében. Úgy gondolom azonban, hogy ennél a feltevésnél plauzibilisabb a fenti csuvas–bolgár közvetítés gondolata. A *macsjar* alakban lévő *j* megint csak nem jelent semmit, pusztán helyesírási sajátosság. A *y* palatalizált *c*-t jelöl az oroszban, veláris párja nincs, ezért *a* vagy *я* egyaránt állhat utána. Az egykori szergacsi, bujinszki, kerenszki, kurmüsi járásokban lévő *Mocalej* helynevek idetartozása, melyeket R. G. Muhamedova a *Mocsar-ly* alakból származtat, kétséges, még további vizsgálatot igényel.⁵⁹

Az első szótag hol *o*-val (ez a gyakoribb), hogy *a*-val szerepel. Hogy az orosz alakok egy magyar nyelvű *o*, *á*, vagy a hangot adnak-e vissza, az orosz adatok alapján nem tudjuk eldönteni. Hangsúlytalan szótagról lévén szó, az orosz bármelyik hangot *o* ~ *a*-val adhatta vissza. Kérdésünk szempontjából most nem fontos, hogy az ősmagyarban *o*-t vagy *a*-t kell feltenni (*modzeri* vagy *madzeri*). Mindenesetre a csuvas *MuDZan* u-ja *a*-ra megy vissza,⁶⁰ és így a *madz*-, **magy*- forma valószínűbb.

Az orosz adatokban egy kivételével (az 1539-es *mozserjan*) a második szótagban a található. A magyar

népnév eredetileg kétségtelenül vegyes hangrendű volt, s a magyar forma igen sokáig, a XVI. századig fennmaradt, csak fokozatosan szorította ki a progresszív hasonulással létrejött, ma is általános magyar alak.⁶¹ A *mozsar*-féle orosz följegyzésű alakok második szótagbeli *a*-ja vagy párhuzamos fejlődés következménye,⁶² vagy átkerülve a tatárba vagy a csuvasba a vegyes hangrendű szó, ezekben a török nyelvekben vokalizmusuk kiegyenlítőddött. Ez utóbbi lehetőséget valószínűbbnek látom. Az egyetlen *mozser* forma *e*-je vagy a megőrzött eredeti magyar vokalizmust tükrözi (ez kevésbé valószínű),⁶³ vagy pedig a hangsúlytalan *a*-nak *e*-vel való jelölését az oroszban.

Végül a *mozsar* névhez járuló orosz képzőkről röviden annyit mondhatunk, hogy mind az *-in*, mind a *janin* az óoroszban gyakori, produktív népnévképzők.⁶⁴ A *mozsar* név képzésével kapcsolatban még egy megfigyelést tehetünk. Az 1551-es évkönyvi adatnál (l. 31. jegyzetet) *Mozsarov* és *Tarchanov* többes accusativusi alak szerepel, míg az összes többi népnév az *-a* terület- és népnévképzővel van ellátva, s accusativusba téve *Csuvoszu*, *Cseremiszu*, *Mordvu*, a másik helyen ugyanezek a nevek (l. 12. jegyzetet) többes nominativusban állanak: *Mozsary*, *Tarchany*, de *Csuvasza*, *Cseremisza*, *Mordva*. Hogy mi lehet ennek a különbségtevésnek az oka, nehéz eldönteni. Úgy gondolom, hogy a volgai magyarság kis létszámú társaság lehetett, esetleg több területen szétszórva, nem úgy mint a csuvasok, cseremiszek és mordvinok, s az elsődlegesen mégis csak területnév képző *a*-t nem lehetett rájuk alkalmazni. Ugyanez állhat a *tarchanok* kiváltságos rendjére is.

A történeti források, a helynevek és a nyelvészet egyaránt azt vallja tehát, hogy Julianus magyarjai, a Volga vidéki magyarok szétszóródva bár, de túléltek a mongol kort.

Ha a szétszóródásukat, széttelepülésüket nem is tudjuk pontosan megrajzolni, nagyvonalakban magunk előtt látunk egy fokozatos nyugat felé való mozgást (mivel tudjuk, hogy a kiindulópont a Volga vidéke, „*iuxta magnum flumen Ethyl*”, ahol Julianus megtalálta őket). Ha a *mozsar* elemű helyneveket térképre

57. Pritsak O., UAI 31 (1959) 305–306.

58. Pais D., MNy 54 (1958) 57, n. 1.

59. Muhamedova R. G., Татары-мишари. Москва 1972, 17. Kétségtelen, hogy a *-lej* végű földrajzi nevek sok esetben törökből és mordvinból egyaránt magyarázhatók. Ez a szöveg lehet a mordvin *läi* 'folyó' vagy a török *-ly*, *-li* képző. V. ö. Vasmer M., Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde. I. Berlin 1971, 95. A *Mocsalej* név esetén valószínűbb, hogy nem egy *Mocsár* alakból származnak, hiszen vannak *Mocsa* nevű orosz folyók (a *mok*- származéka) és csuvas területen van *Mocsi-kassi* településnév. – Asmarin, Thesaurus VIII, 282.

60. Gombocz Z., Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache 138–139. – Benzing,

J., Das Tschuwaschische: Philologiae Turcicae Fundamenta I. (Wiesbaden 1959), 705.

61. TESz II, 816–817. – MSzFE II, 416.

62. Azaz a volgai magyar nyelvben függetlenül, éppúgy mint a dunaiiban, egy előreható hasonulási tendencia hozta létre az *a*-s formát. Ezt a gondolatot Czeglédy Károly vetette fel (Pais Emlékkönyv, 275).

63. Így gondolta Németh Gyula i. m. 330. Ezen az alapon jelentette ki, hogy csak a *mozserjan* adatnak lehet köze a honfoglaló magyarokhoz. Ezt az eddig mondtak – azt hiszem – nyilván cáfolják.

64. Szmolszkaja A. K., Словообразование в славянских языках. Одесса 1971, 17.

vetítjük, világosan két nagyobb településgóc rajzolódik ki több szétszórt helységet leszámítva: az egyik a Volga nagy kanyarjában a jobb parton helyezkedik el, főleg a mai csuvas területen, a másik pedig a rjazanyi terület középső és a tambovi terület északi részén. Jóllehet jelen dolgozatomnak nem feladata, hogy Julianus első útjának elemzésével foglalkozzék, de a fenti adatok alapján nem térhetek ki annak leszögezésétől, hogy a mongol kor után a magyarság zöme a Volgától nyugatra, annak jobb partján élt. Ez természetesen részben a mongol kor utáni nyugat felé való húzódás következménye is, de feltűnő, hogy a Volga bal partján alig maradt fenn a magyarokra utaló toponim. Ezek alapján, s a Julianus út belső elemzése alapján, úgy gondolom, hogy az a magyar csoport, melyet Julianus megtalált, a Volga jobb partján lehetett. S itt hangsúlyozom, hogy a z a csoport, mivel biztos, hogy Julianus a korabeli volgai magyarság szállásterületének csak egy kis részére jutott el. A volgai magyarság 1236 és 1551 közötti településtörténetéről újabb orosz okleveles adatokat nem nagyon várhatunk már, hiszen a Volgáig nyúló terület csak Kazány elfoglalásával lesz végleg orosz föld, s az orosz okleveles kancelláriai gyakorlat is (a prikazokban) csak a XVI. században alakult ki. Viszont XVII–XVIII. sz.-i településtörténetük pontosabb megrajzolása az orosz okleveles adatok, összeírások alapján még előttünk álló fontos feladat. Éppúgy fontos lenne ismernünk, hogy a *mozsar* elemű helynevek hogyan hangzanak pontosan a környékbeli nem-orosz népek nyelvében, így elsősorban a csuvasban, tatárban, mordvinban. Láthattuk fentebb, hogy egy *mozsar*-helynév csuvas alakjának ismerete mennyi lényeges következtetéshez, feltevéshez vezetett el bennünket.

Végül feltehetjük a kérdést: hova tűntek a *mozsarok* s meddig beszélhettek magyarul. Az első kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy beolvadtak a környező népekbe, így elsősorban a csuvasokba, tatárokba, a rjazanyi és tambovi részekben pedig az oroszországba. Már A. V. M o z s a r o v s z k i j orosz kutatónak feltűnt, hogy a tyetyusi járás csuvasai kinézésre és nyelvre eltérnek a többi csuvasától.⁶⁵ Ez az a nyom, ahol a kutatást folytatni, vagy inkább elkezdni kellene. A csuvasok és egyes Volga vidéki tatár csoportok nyelvében és néprajzában feltalálható magyar nyomokat kel megkeresni. A második kérdésre röviden azt mondhatjuk, hogy analógiák alapján (pl. a kun nyelv Magyarországon) a XVI. században Kazány elfoglalása

idején a *mozsarok* is tudhattak magyarul, s a nyelv teljes kihalása csak fokozatosan a XVII. században következhetett be. Ennek a kérdésnek részletesebb tárgyalását azonban egyéb adatok alapján is egy másik alkalommal szeretném elővenni.

Most pedig térjünk rá a *mescser* és *miser* népnevek tárgyalására, amelyeket szintén nem egyszer hoztak kapcsolatba a magyarokkal. Ebben az esetben jobbnak látom, ha ellentétben a *mozsar*-kérdés vizsgálatával, először a mai, illetve megközelítően mai, azaz múlt század közepi-végi helyzet tárgyalásával kezdjük. A *mescserek* vagy oroszul *mescserjakok* (мещеряки, a -ak, ak népnévképzővel) a múlt század orosz geográfiai és statisztikai irodalmában sokat szerepelnek. Két etnikailag elkülönülő csoportja ismert ennek a társaságnak, az egyik nyugatabbra, Rjazany, Tambov, Penza, Szaratov vidékén, a másik pedig egyrészt ezen a vidéken és a nyizsnyij–novgorodi, szimbirszki, kazanyi, ufai, orenburgi kormányzóságok területén. A *mescserjakok* nyugati kis csoportját a múlt századi orosz irodalom oroszok írja le, de világosan kitűnik, hogy ez a néprajzi csoport csak az idők folyamán eloroszosodott valamilyen nép. Főleg a rjazanyi terület északi járásában, különösen az egykori szpaszki járásban, a Pra folyó felső folyásánál éltek. Nyelvileg már teljesen oroszok.⁶⁶ A középső Oka folyásától északra elterülő területet Мещера-nak hívják ma is.⁶⁷ Ennek a *mescser* területnek nagy részét fenyő és nyírfa erdő borítja, a csendes vízű folyók (Buzsa, Pra, Kagy, Gusz, Polja stb.) mentén tölgyerdők vannak. Sok mocsaras, lápos terület van (oroszul мшара, melyre l. fentebb), melyeket tavasszal a medrűkből kilépő folyók elöntenek. Csak az Okától délre és egy keskeny északi sávon van nagyobb kiterjedésű sík terület.

A tambovi kormányzóság északkeleti részén, az egykori szpaszki járásban, különösen Kirilov, Sjagyemka és Krasznoj Dubrova falvakban vannak *mescserjakok*. A női népviselet és orosz tájnyelvük bizonyos sajátosságokat mutat.⁶⁸

A penzai területen is élnek, oroszokkal, mordvinokkal és tatárokkal vegyesen, főleg a nyugati részekben, az egykori krasznozlobodszki, kerenszki és csembari járások területén. Múlt századi adatok szerint kb. 39 000-en voltak a penzai kormányzóságban, a mordvinoknál sokkal nagyobb mértékben eloroszosodtak.⁶⁹ M. S. K i j e v s z k i j szerint nyelvük a mordvinra hasonlít kis eltéréssel.⁷⁰ Ez az egyetlen megjegyzés, amelyet találtam nyelvükre vonatkozólag, de rendkívül érdekes, mert azt jelenti, hogy a múlt század közepén

65. Mozsarovszkij A. V., Труды IV. Арх. Съезда 1/2, 19.

66. Vilson, Рязанская губ. Сп. нас. мест XI; Szemjonov, Географическо-стат. слов. Росс. Имп. IV, 374.

67. Scsekaton, Словарь географический IV, 243–5; Szemjonov i. m. 372.

68. Dubaszov I. I., Очерки из истории Тамбовского края. Москва 1883. I, 140; Там-

бовская губ. Сп. нас. мест XXXVI.

69. Szemjonov i. m. 35–36. – Öltözetükről, babonáikról, szokásaikról röviden szól: Aunovszkij, V., Краткий этнографический очерк Мещеры: Пенз. губ. вед. 1862, No. 24, 100–3, No. 27. 109–11, No. 28. 115–9.

70. Kijevszkij M. S., Памятная книжка Пензенской губернии на 1864 год. Пенза. 18.

az eloroszosodott mescserek között volt, aki tudta ősei mescser nyelvét, amely a fenti megjegyzés szerint a mordvinhoz közelálló valamilyen finnugor nyelvjárás lehetett. A penzai kormányzóságban a múlt században a következő mescser települések voltak: Keren-szki járás: Usenka, Burtasz, Seino, Mihajlovszkoje, Kangyevka, Bolsoj, Burtasz, Orjevo, Kuzemkino, Alekszejevka, Kozlovka, Szamariha, Vjazemka. Ezek a helyek a Vad folyó mellékfolyói, az Inzsera és Burtasza, valamint a Vüsa és mellékfolyói, az Orjaja és Kangyevka mentén helyezkednek el.⁷¹ A Vüsa mellékfolyói a Sitsalejka és Burtasz mentén, és a Burtasza mellékfolyói a Sarkaja és Usennaja mentén van az Полу-мещера 6 helyen: Kasajevka, Sicskilej, Szaltükovo–Burtasz, Novüj Malüj Burtasz, Szofijevka, Pjatnyickaja.⁷² Narovcsati járás: Mecserina. Nyizsnij Lomov-i járás: Pusztju, Csembari járás: Szintjapino, Dunovaja, Versina, Tjanyga, Ira, Rasztasi, Kamenka, Novaja, Kulikovatova, Krepkaja, Ivanovka, Jekatyerinovka, Arszunovka, Grajznuha. Ezek a Vorona és mellékfolyói, a Pojma és Izsa, valamint a Vüsa és mellékfolyói, a Kulevajkaja és Tjanygaja mentén helyezkednek el.⁷³ A szaratovi kormányzóság északnyugati részén, a balasovi és szerboszki járásokban szintén laknak mescserek, számuk igen csekély.⁷⁴ A rjazanyi területre költöztek ide, nyilván a penzai területen keresztül. Teljesen eloroszosodtak, nyelvüket elfelejtették, csak az asszonyok hordták még a múlt század végén, akkor is ritkán jellegzetes fejdíszüket. A következő helyeken voltak: Szerdobszki járás: Sztaro–Mescserszkoje (Arhangelszkoje), Novo–Mescserszkoje (Nyikol-

szkoje, Szrednyiki). Balasovi járás: Csirikovo, Knjazevka (Molokanovka), Mokrovka.⁷⁵

A rjazanyi, tambovi, penzai, szaratovi mescserek egy teljesen eloroszosodott népcsoport, míg egyrészt ugyanezekben a kormányzóságokban, valamint ezektől keletebbre, a nyizsnij–novgorodi, szimbirszki, kazányi, ufai, orenburgi kormányzóságokban lélekszámban az előbbinél jóval nagyobb etnikai csoport él, melyet az oroszok éppúgy mescserjajknak neveznek, de nyelvük egy a kazányi tatárhoz közelálló nyelvjárás. A Volga bal partján, főleg Baskíriában egészen új jövevények, csak a XVII–XVIII. században húzódnak ide nyugatabbról.⁷⁶ Magukat és nyelvüket egyszerűen tatárnak nevezik, de a kazányi tatárok megkülönböztetik maguktól, *miszärnak* hívják őket, s ez az elnevezés a múlt század vége óta az orosz irodalomban is helyet kapott (мшари) a мещеряк elnevezés mellett.⁷⁷ A továbbiakban mi is misernek vagy miser–tatárnak fogjuk hívni őket, az eloroszosodott, nyugatabbra lévő mescserektől való megkülönböztetés végett.⁷⁸

S most vizsgáljuk meg, hogy a mescserek és miserek között milyen nyelvi és történeti összefüggés van. Történetük nyomozását a mescser népnévvel kezdjük, mely az orosz évkönyvek ún. középső csoportjának őskronikai részében fordul elő először. Kijev alapítási története után a szláv törzseket sorolja fel az őskronika, majd a többi törzset, népet: „Belozerónál a Vesz, a rosztovi tónál a Merja, a Klescsino tónál is a Merja, az Oka folyó mentén, ahol a Volgába ömlik, lakik Murova, saját nyelvvel, Mescsera, saját nyelvvel, Mordva, saját nyelvvel.”⁷⁹ Az őskronika, a Povesty régibb szövegében, a Laurentius és Hypatius-féle kéziratban

71. Пензенская губ. Сп. нас. мест XXVII.

72. Uott XXVII.

73. Uott XXVIII.

74. Szemjonov i. m. 480.

75. Artemjev., Саратовская губ. Сп. нас. мест XLII–XLIII.

76. Tatyiscsev, V. N., История Российская с самых древнейших времен. Спб. 1769. 1/2, 287; Georgi, I. G., Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Спб. 1799. II, 109; P. Keppen, P., Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. Спб. 1861, 360.

77. Kijevszkij i. m. 17. Nem tudom mi okból mondja azt, hogy saját nevük *misar*, *misir*. Ezek a formák sehonnan sem igazolhatók.

78. A miserekről rövid etnográfiai, statisztikai összefoglalást ad: Georgi, i. m. 109–110; Cseremsanszkij, V. M., Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом, этнографическом и промышленном отношении. Уфа 1859, 161–5; Piotrovskij, V. F. – Nolimov, V. P., Приуралье: Великая Россия II. Москва 1912, 193–6. A miserek néprajz-

záról fontos összefoglaló munka jelent meg nemrégén: Muhamedova i. m. Ebben részletes bibliográfia: 237–245.

79. Első szófiai évkönyv: „а на Белеозере Вещь, а на Ростовском озеро Меря а на Клещине озеро Меря же, а по Оце по реце, где потече в Волгу, сидеть Муром, языкъ свои, Мещера свои язык, Мордва свои язык.” (ПСРЛ 1851, V, 84; 1925, V, 5). Apróbb helyesítési, nyelvi, stílusi változásokat leszámítva ugyanez a szövegben van a következő évkönyvekben: Воскресенская летопись (ПСРЛ 1856, VII, 263), Летопись Авраамки (ПСРЛ 1889, XVI, 35), Сокращенный летописный свод 1493 года (ПСРЛ 1962, XXVII, 175), Сокр. лет. свод 1495 года (ПСРЛ 1962, XXVII, 310). Начало Московского летописного свода конца XV. в. по эрмитажскому списку (ПСРЛ 1949, XXV, 339), Типографская летопись (ПСРЛ 1921, XXIV, 3), Хронограф редакции 1512 года (ПСРЛ 1911, XXII/1, 347), Вологодско-Пермская летопись (ПСРЛ 1959, XXVI, 12). А Летопись Авраамки -ban az „О языцех” részben Afet nyelvei között található „...

(Лаврентьевский и Ипатьевский список)⁸⁰ Mescsera neve nem szerepel, de ez még nem jelenti, hogy feltétlenül egy utólagos, XIV. századi betoldás lenne, mint Perényi József gondolja.⁸¹ Ne felejtsük el, hogy az összes őskrónikai kézirát későbbi másolatokban maradt fenn, s a Povesty ún. régibb szövegét tartalmazó Laurentiusi másolat, mely a legkorábbi datált kézirát, éppúgy 1377-ből való. A középső csoport kéziratai pedig a XV–XVI. században készültek. Tehát ha betoldásra gondolunk, azt már nyugodtan megtehették volna a régi csoport évkönyveinek XIV. századi másolataiban is, hiszen a magyarok egy része, akiket Perényi József mescsereknek tart, már az 1240-es években ott voltak Rjazany vidékén. De akár a középkori magyar krónikák példája is mutatja, hogy rövidebb, kivonatosabb krónika szövegek megőrizhettek olyan adatokat, mely a teljesebb, egyébként megbízhatóbb másolatban hiányoznak. Úgy gondolom, ez a helyzet Mescsera évkönyvi adatával is. Az orosz történeti irodalom is úgy magyarázta eddig, hogy a nyelvi és kulturális közelség lehetett az, ami miatt egyes évkönyvek nem különböztetik meg Mescserát a környező finnugor törzsektől; Merjától, Muromától, Mordvától. D. Illovajszkij a merik közeli rokonának tartja a mescsereket,⁸² V. Tatyiscsev, D. Korszakov, I. Melnyikov és Keppen⁸³ a moksá-mordvinokra gondol. A mescserek közelebbi népi hovatartozását, nevüknek eredetét a későbbiekben úgyis közelebbi vizsgálat alá veszem, de addig is az eddigiekből világos, s munkahipotézisként fogadjuk el, hogy a mescsereket egy részben eloroszosodott, részben elmordvinosodott egykori volgai finnugor népcsoportnak tarthatjuk, mely a muromok és mordvinok között, tehát a középső Oka és mellékfolyói vidékén, a mai rjazanyi területen helyezkedhettek el, mielőtt a keleti szlávokkal kapcsolatba kerültek.

S ez most a kérdés, hogy mikor kerülnek keleti szláv törzsek erre a vidékre. A középső Oka vidéke már a neolitikus korban lakott volt. Ez a régészeti kultúra a bronzkorban tűnik el, s megjelennek a finnugorok ezen a területen.⁸⁴ Az i. sz. V–VI. századig tart az ún. gorogyeci kultúra virágzása, melyre a megerősített gorogyiscse településtípus a jellemző, bár ez a kultúra még pár száz évig nyomom kísérhető. Az V. században megjelenik egy másik, nyílt településtípus, mely a rjazanyi típus nevet viseli, s melynek emlékeit főleg temetkezésekből ismerjük. Ennek a kultúrának a virágzása a VIII–X. század volt. A sok tárgy a sírokban a nép jólétét mutatja, a férfiak hadi felszerelése pedig harciasságukra utal. Állattenyésztő és földművelést is ismerő nép lehetett, lovas temetkezés is előfordul, mely kétségtelenül délről vagy délkeletről jövő nomád befolyásra utal. Ez nem is csoda, hiszen ez a rjazanyi terület dél felé teljesen nyitott, sík, s különféle hatások könnyen érhetők.⁸⁵ Kétségtelen is, hogy iráni és török hatások eljutottak erre a területre, különösen a kazár hatás. Nem véletlen, hogy Rjazanytól 18 versztnyre Kazari nevű település van. Hiszen a rjazanyi területtől északnyugatra, nyugatra és délnyugatra elhelyezkedő keleti szláv törzsek, a szeverjánok, radimicsok és vjaticsok is hosszú ideig a kazároknak fizetnek adót. A keleti szláv törzsek fokozatosan haladnak kelet felé. Ez a lassú kolonizáció két úton történt: egyrészt Novgorod felől a Volgán, másrészt délnyugat felől, Kijev irányából. A rjazanyi területtel először a vjaticsok kerülnek kapcsolatba, mely a IX. században a legkeletibb szláv törzs. A vjaticsok és radimicsok származásáról az évkönyvekben szó van: hagyományuk szerint a ljachokból elválva, sokkal később foglalták el helyüket, mint a többi keleti szláv törzs. A nép körében a XI. században is élt a keletre vándorlás tudata. Nehéz lenne Mescsera és új szomszédai a vjaticsok között a határvonalat

14, Меря, 15, Мордѣва, 16. Мещера, 17, Муромъ, ...” (ПСРЛ 1889, XVI, 8). Az összes évkönyv redakcióiban nevük Мещера formában szerepel.

80. ПСПЛ 1, 5.

81. Perényi J., ÉT 15 (1960) 968.

82. Illovajszkij, D., История Рязанского княжества. Москва 1858, 7. – Érdekes, hogy a Nikon-féle évkönyv reakcióiban a 859. évnél, ahol a varégok adószedéséről van szó, az adófizető népek között a Laurentius-féle évkönyvben levő Merja helyett Mescsera neve szerepel. A névhasználat miatt keverik az évkönyvek a két nevet, vagy Merja és Mescsera közeli rokonsága miatt? (Hodinka A., Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916, 36–7).

83. Tatyiscsev i. m. II. 356, n. 22. – Korszakov, D., Меря и Ростовское княжество. Очерки из истории Ростово-Суздальской земли. Казань 1872, 22 és 22, n. 49. – Mernyikov, P. I.

Очерки Мордвы: Русский Вестник 69 (1867) 504, n.; Keppen i. m. 360.

84. Gorodcov, V. A., Древнее население Рязанской области: Изв. Отд. Русск. Яз. и Слов. Имп. Ак. Наук XIII/4 (1909) 141.

85. Mongajt A. L., СА 18 (1953) 151–189. – Szmírnov A. P., MIA 28 (1952) passim; Gorodcov i. m. 134–150. Jefimenko, P. P., Рязанские могильники. Опыт культурно-стратиграфического анализа могильников массового типа: Мат. по этнографии III, вып. 1 (Ленинград 1926), 59–84. – Szelivanov A. V., О древнейшем населении Приокского района предшествовавшем славянской колонизации: Труды 3-го областного ист.-арх. съезда в г. Владимире 1906 г., I (nem láttam). – Cserepnin A.: Труды Рязанской Уч. Арх. Ком. за 1903 г. XVIII, вып. 2 (1904), 198–200 (cím nélkül; megjegyzések Szmírnov, M. cikkéhez, I. a 97. jegyzetét).

meghúzni. A vjatics települések északon a Lopasznya folyóig, keleten a Don felső folyásáig érhetnek eleinte.⁸⁶ Kérdés, hogy a vjaticsi szláv betelepülések Mescserába mikor kezdődhettek. A. P. Szmirnov indokolatlanul igen korai dátumot, a IV–VI. századot állapítja meg,⁸⁷ Cserepnjin pedig túl késői, X. század végi dátumot tesz fel.⁸⁸ A. V. Mongajt szerint a szláv települések fokozatosan alakulnak ki az autochton települések mellett, a IX–X. században.⁸⁹ A szláv infiltráció ezért a legvalószínűbben a IX. században kezdődött, bár korábbi, VIII. századi beszivárgás sincs kizárva. A vjaticsok térhódításával a rjazanyi kultúra hordozói, a mescserek a régészeti anyag alapján, fokozatosan eltűnnek a IX–X. században. Ezt mutatja az a tény is, hogy sírjaikban a kufikus érmék, melyek éppen a IX. században jelennek meg nagy számban a rjazanyi területen,⁹⁰ nincsenek már jelen.

Ez a tény, hogy a finnugor őslakosság a régészeti leletek alapján eltűnik innen a IX. században, s hogy a mescser név a megyer törzsnévre hasonlít, adott alapot Boba Imrénnek,⁹¹ hogy a mescserekben a honfoglaló magyarokat lássa, akik 830 táján „ürítették ki” dél felé a rjazanyi területet, s távoztak a Don–Dnyeper közére. Ennek a népmozgásnak okát pedig a normannok kelet-európai megjelenésében látja. Maga az ötlet, hogy a magyarok vándorlását az Oka mentén a Don felé vezeti le, nem új gondolat, egyrészt szerepel középkori krónikáinkban a Szuzdál–Kijev útvonal, másrészt már a múlt századi orosz történeti irodalom is ismeri ezt a gondolatot.⁹² Ennek a lehetőségnek a megvitatása most nem ide tartozik, de a mescsereknek a honfoglaló magyarokkal való azonosítása ellen fel kell szólalnunk, mint olyan feltevés ellen, mely kellő alappal nem rendelkezik. Először is ellene mond a finnugorságról való ismereteinknek, hogy rjazanyi területen, volgai finnugor népek társaságában egy évszázadokig ott élő ugor csoportot, az előmagyarságot tételezzük fel. Honnan kerültek volna oda és mikor? Boba Imre ezekre nem válaszol, de nem is lehet, mert a régészet és nyelvészet adatai mást mondanak. Másodszor a mescser és megyer nevek azonosításának útjában, mint arra később részletesen kitérek, súlyos hangtani nehézségek állanak. Harmadszor pedig a mescserek nem tűnnek el csak úgy, egy bárhová tehető irányban, hanem nyomon tudjuk őket kísérni a vándorlásukban. A délnyugat felől jövő szláv betelepülés nyomán

ugyanis csak bizonyos irányokban húzódhattak tovább az őslakó mescserek. Egyrészt északi irányban, a sűrű erdőkben, ahol a rjazanyi terület négy északi járásában sok földrajzi név őrzi emléküket, másrészt a Moksa, Vad és Cna folyók mentén délkeleti és déli irányban.⁹³ Mint feljebb láttuk, ezen a területen, a tambovi és penzai részekben több tízezer eloroszosodott mescser élt a múlt században és él ma is. A különböző mescser területek, főleg az Okától északra elterülő rész toponimiája, a szláv réteget leszámitva volgai finnugor jelleget mutat, magyar nyomot nem lehet felfedezni. Anélkül, hogy most belemennék a kérdésbe, csak néhány ilyen nevet említek, a finnugor nyelvészet feladata részletes magyarázatuk: Csarusz, Pekszelü, Müszcü, Iberdusz, Jerahtur, Csinur, Narmusagy, Narma, Szvincsusz, Milcsusz, Ilmenyiki, Mutorika, Vükusa, Lamsa, Anemnjaszevo, Vescsur, Csufilovo, Narmocs, Jalmont. A folyónevek közül pár: Narma, Kursa, Uvjasz, Szüntul, Nyinur, Dardur, Szen-tur, Pincul.⁹⁴

Merja és Mordva között a határterület a Mescserszkaja sztorona volt. Ezt a helynevek is világosan mutatják. A meri (cseremiszk jellegű) és mordvin helynevek közötti határvonal a vlagyimiri kormányzóság déli és rjazanyi kormányzóság északi részén húzódik. Ez a Rjazany, Jegorjevsk, Pokrov, Szudogda, Melenki és Kaszimov közötti mescser terület áthatolhatatlan, lápos, mocsaras vidék. A tatárok például Rjazany felől nem tudtak egyenes úton Vlagyimirbe menni, hanem vagy Kaszimov, Murom irányában jobbról, vagy Kolomna, Moszkva felé balról kerülhették meg a mescser területet. A tatárok általában a Murom felőli úton mentek.⁹⁵ Mindenesetre Mescsera földrajzi neveinek alapos vizsgálata megmutatja majd, hogy meri vagy valamilyen mordvin jellegű helynév anyag a domináns.

De kövessük nyomon tovább a mescser föld és a mescserek történetét. A IX. században tehát ősi lakhelyeikről a vjaticsok fokozatosan kiszorítják őket. A IX. század végén (884–85) Oleg a szeverjánok és radimicsok elleni hadjáratokkal a törzseket a kazárok helyett Kijev adófizetőivé teszi. A vjaticsokra csak a X. században kerül sor, Szvjatoszláv fejedelem 964-ben kerül kapcsolatba a vjaticsokkal, s adófizetőivé teszi őket; a következő évben már Bela Vezsát sikerül elfoglaltatnia a kazárokat legyőzni. A vjaticsoknak a kijevi fejedelem alá vetésével az Oka középső és alsó

86. Ilovajszkij i. m. 8.

87. Szmirnov i. m. 142.

88. Cserepnjin, Труды Ряз. Арх. Ком. XVIII, вып. 2 (1904) 199–200.

89. Mongajt i. m. 171.

90. Mongajt, A. L., Рязанская земля. Москва 1961, 18.

91. Boba i. m. 92–101.

92. Grot K. Ja., Моравия и Мадыяры. Спб. 1881, 211–212.

93. Már így látta Szmirnov (Мордва 29). – és Hvoscev, A.,

(Очерки по истории Пензенского края. Пенза 1922, 18–19).

94. Mansurov A., К вопросу о древнем населении Мещерского края: Труды Рязанской Уч. Арх. Ком. XII, вып. 1 (1897) 96–97.

95. Platonov S. F., Прошлое русского севера Berlin 1924, 32. – Vasmer M., Schriften zur slawischen Altertumskunde und Namenkunde. Berlin 1971. I, 411–412.

folyása orosz birtok lett. A XI. században az orosz terjeszkedés az Oka és Volga összefolyásánál megáll egy időre, mert az erős volgai bolgár állammal találja magát szemben. A mescserek egy része nyilván az erdős északi rjazanyi részen maradt, mely a közben megalakult rjazanyi részfejedelemséghez tartozott, s megkezdődött az oroszokba való beolvadás lassú folyamata. Másik, keletre és délkeletre húzódott részük a Cna és Moksa folyó vidékén élhetett a moksa-mordvinok között, az orosz és bolgár politikai szféra határán, de inkább orosz befolyás alatt.

Mielőtt tovább néznénk a mescserek mongol kor utáni történetét, vessünk egy pillantást, hogy milyen helynevekben maradt fenn a mescser név.

A következő víznevek ismertek: 1. Mescserka a Voronyezs mellékfolyója (uszmani j., tambovi korm.) 2. Mescserszkoje tó az Oka bal partján (rjazanyi j., rjazanyi korm.) 3. Mescserszkoje tó (nyiznyij-novgorodi j., nyiznyij-novgorodi korm.) 4. Mescserszkoje (Krugloje) tó nem messze a Lob és Lamá-tól (volokolamszki j., moszkvai korm.) 5. Mescserszkaja Zavogy az Oka egy öble Gorbatovnál (gorbatovi j., nyiznyij-novgorodi korm.) 6. Mezser-Szirma a Kubnja közelében egy folyó (cüviszki j., kazányi korm.) (M. Vasmer, Wörterbuch d. russ. Gewässernamen III. 245. 268 és II, 544).

Rjazanyi kormányzóság

Jegorjevski járás: Mescserka (Zaovrazsje) (1063; 10 f., 13 n.); Mihajlov járás: Mescserszkije vüszelki (Gladkije) (1961; 773 f., 730 n.)

Vlagyimiri kormányzóság

Vlagyimiri járás: Mescserü (236; 32 f., 29 n.), Bükovka (Mescserjagino) (269; 50 f., 60 n.), Mescsera (358; 154 f., 152 n.); Gorohoveci járás: Mescserki (1761; 46 f., 48 n.); Muromi járás: Mescserü (3492; 109 f., 125 n.); Jurjevi járás: Mescserka (6144; 49 f., 48 n.)

Tulai kormányzóság

Tulai járás: Mescserszkoje (272; 90 f., 111 n.); Mescserszkije vüszelki (273; 32 f., 39 n.); Venyei járás: Andrejevka (Mescserki) (1362; 54 f., 46 n.); Jefremovi járás: Zverinyec (Mescserka) (1877; 57 f., 58 n.); Bogorogyickoje (Mescserszkoje) (1960; 234 f., 242 n.); Kasirai járás: Mescserinovo (2438; 42 f., 37 n.); Csernyi járás: Rozsesztvino (Mescserino).

Tambovi kormányzóság

Uszmani járás: Mescserka (Piszarjeva) (2710; 5 f., 4 n.), Mescserka (Mescserszkij Lipjzsok) (2711; 6 f., 5 n.); Lipecki járás: Alekszandrovka (Mescserjaki) (2010; 46 f., 48 n.).

Penzai kormányzóság

Narovcsati járás: Nyikolszkaja, Mescserina (Mes-

cserszkaja) (1220; 49 f., 65 n.), Mescserszkoje (Nyikolszkoje, Jermolajevka) (1204; 67 f., 70 n.); Nyiznyij-Lomovi járás: Pokrovszkaja Varmika (Mescserszkoje) (1391; 648 f., 712 n.).

Nyiznyij-Novgorodi kormányzóság

Gorbatovi járás: Mescserszkije gorü (1954; 36 f., 33 n.), Mescsera (1958; 133 f., 154 n.).

Szimbirszi kormányzóság

Buinszki járás: Bajbulatovo (Mescserjaki) (678; 275 f., 282 n.);

Kazányi kormányzóság

Kozmogymjanszki járás: Mizsar (526; 65 f., 85 n.), Mizsarü (722; 94 f., 96 n.); Cüvilszki járás: Tokajeva (Miser) (2740; 231 f., 245 n.); Szpasszki járás: Mescserinovka (1688; 74 f., 90 n.).

Ufai kormányzóság

Ufai járás: Verhnyije Mescserjakszkije Termü (82; 431 f., 514 n.); Belebeji járás: Mescserova (796; 65 f., 35 n.); Birszki járás: Mescserova (1086; 246 f., 204 n.); Zlatouszti járás: Sztaraja Mescserova (Tungatarova) (1786; 36 f., 42 n.). Mescserova (1820; 82 f., 76 n.).

Vjatkai kormányzóság

Jelabugai járás: Mescserjakovo (Rozsgyesztvenszkoje) (3645; 69 f., 81 n.); Jaranszki járás: Mescserjakov (17993; 18 f., 12 n.).

Permi kormányzóság

Oszaí járás: Zipunova (Mescserjakova) (4181; 152 f., 171 n.).

Figyelmeln kívül hagyva most a név keleti elterjedtségét, láthatjuk, hogy az észak-északnyugati irányú felhúzóadás nyomán követhető a vlagyimiri és tulai kormányzóságban lévő helyneveken.

1236, a bolgár birodalom bukása döntő állomás a Volga vidéki népek életében. A mongolok előidézte nagy népmozgásban új kipcak-török nép, a tatár jelenik meg a Volga vidékén, s a Mongol Birodalom nyugati részén létrejött Arany Horda fogja össze egy testté a Volga és Oka menti népeket. A tatárok intenzív nyugatra áramlása megkezdődik. A Sirin fejedelmek 1298-ban kiválnak a Nagy Hordából és egyikük Uszejn fia Bahmet Mescserába jön, elfoglalja fegyverrel a rjazanyi nagyfejedelemségtől és ott marad. Így mondja el ezt az eseményt a mescser hercegek genealógiája családi hagyomány alapján: „6706. (1298) évben a Sirin fejedelem Bahmet Uszejn fia a Nagy Hordából Mescserába jött, és Mescserát meghódította és letelepedett ott és Mescserában született fia Beklemis. És megkeresztelkedett Beklemis, s a keresztségben a Mihály fejedelem nevet kapta, és Andrejev gorodokban a mi Urunk Jézus Krisztus Színeváltozásának templomát emelte, és magával együtt sok embert keresztelt meg.”⁹⁶ A XIV. század

96. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих. Москва 1787. У Н. Новикова. II, 239. Igaz, hogy a Родословная книга-t a XVI. században állították össze, s a tatár eredetű nemesség igazolása „divatos” volt, de az esemény lényegét illetően nem lehetnek

kétélyeink: Mescserába tatár betelepülés történt. Az időpontra vonatkozóan már nem olyan biztos a híradás, mivel 1198-at ad meg, de azt általában 1298-ra emendálják, s ezt el is fogadhatjuk megközelítő időpontnak: ezidő tájt a krími Sirin hercegek betelepültek Mescserába.

legelején tehát mescser földön, Mescserában új részfejedelemség alakul, mely, amint láttuk tatár eredetű, de igen hamar, már a második nemzedékben felveszik a kereszténységet, és ezzel nyilván a nagyobb orosz befolyásnak engednek utat. Mihail Bahmetovics (alias Beklemis) mellett más helyi mescser fejedelmek is léteztek, melyek Mescsera bizonyos részein uralkodtak. A tatár uralom meglazította a Rjazanytól való függést, s így Mescsera földrajzi területén a rjazanyi nagyfejedelemség, a Bahmet alapította mescserai fejedelemség és esetleg egy vagy több helyi, mescser eredetű fejedelemség osztozott.

A hagyomány több helyi fejedelemtől tud,⁹⁷ de történetileg csak Alekszandr Ukovicsot ismerjük, aki oklevelekben Dmitrij Donszkojjal szerepel együtt, mint annak kortársa, tehát az 1350-as években uralkodhatott. Alekszandr Ukovics a mescser terület Oka és Cna közti és menti részein uralkodhatott. Neve egy sor XV. századi szerződéslevélben fordul elő, melyet a moszkvai nagyfejedelmek a rjazanyi nagyfejedelmekkel kötöttek, s melyekben a rjazanyi terület és Mescsera határa mindenkor úgy van megállapítva, ahogyan azt Ioann Jaroszlavics rjazanyi nagyfejedelelem és Alekszandr Ukovics fejedelelem idején meghatározták. E mögött a határmegállapítás mögött az áll, hogy a rjazanyi nagyfejedelemség kelet felé törekedett, s a kis mescser részfejedelmektől, melyek nem tudták az aranyhordai adókat teljesíteni, földeket vásárolt. A XIV. század második felében Rjazany ezen törekvései az egyre erősödő moszkvai nagyfejedelemség hasonló keleti expanziós törekvéseibe ütköztek. 1402-ben, 1433 körül, 1447-ben, 1483-ban van szó azokról a mescser helyekről, („Мещерская места”) melyeket Oleg Ivanovics rjazanyi nagyfejedelelem és utódai vásároltak, s a rjazanyi–mescser határt ezzel a formulával rögzítették: „... és a Mescserához tartozó rész a régiek szerint, és a mescser földek (legyen úgy), mint volt Ivan Jaroszlavics nagyfejedelelem és Alekszandr Ukovics idejében.”⁹⁸ A moszkvai nagyfejedelemség így északon és keleten is fokozatosan határos lett az egyre gyengülő rjazanyi nagyfejedelemséggel. A tatár eredetű Bahmet dinasztia mescserai fejedelemsége még fennállt ugyan, de ez is egyre inkább Moszkva befolyása alá került. 1380-ban Kuliko-

vónál Jurij Fedorovics mescser fejedeleme Moszkva oldalán vett részt Mamaj ellen, s el is esik a harctéren.⁹⁹

Nem sokkal Kulikovo után a vjatkaiak a novgorodiakkal és ustjugiakkal leereszkedtek a Volgán és Kazánt pusztították. Vaszilij Dimitrijevics nagyfejedeleme, Dmitrij Donszkoj fia és utóda ezért 1392-ben az Arany Hordába megy Szarajba, hogy Toktamis kánt megbékítse. De Toktamis békésen fogadta, mivel Timur támadása miatt rossz helyzetben volt, s megígértette Vaszilijjal, hogy Timur ellen csapatokat küld segítségére, ha szüksége. Jutalmul a kán Nyizsnij-Novgorodot, Gorogyecet, Mescserát, Toruszát és Muromot adta a nagyfejedeleme.¹⁰⁰ Mescsera itt mint városnév szerepel, mely a Bahmet alapította tatár mescser fejedelemség székhelye volt, a mai Kaszimov helyén. Ezekkel az adományokkal azt lehet mondani, hogy az egész mescser föld, Mescsera, tehát a rjazanyi nagyfejedelemséggel határos Cna menti részek és a tatár eredetű mescser fejedelemség is Moszkva birtoka lett. A mescser fejedelmek a moszkvai nagyfejedeleme alávetett szolgáló fejedelmek (подруные vagy служилые князья) lettek, akik azért még vagy egy évszázadig belső ügyekben bizonyos önállóságot élveztek. A XV. század végétől ezek a már valószínűleg teljesen eloroszosodott mescser fejedelmek fokozatosan Moszkvába költöznek, egy részük pedig Litvániába menekül.¹⁰¹ Ezek a mescser hercegek egészen e századig, a forradalomig fennmaradtak az orosz nemesség soraiban. Hogy a XV. század végén mescser hercegek vannak már Moszkvában, bizonyítja az 1483-as szerződéslevel Ioann Vasziljevics moszkvai és a hasonló nevű rjazanyi nagyfejedeleme között: „És hogy a mi mescser fejedelmeket, akik Mescserában és nálunk a nagyfejedelmeknél élnek, te ne fogadd magadhoz;...”¹⁰²

A XV. századi Moszkva még nagyobb erősödésének, térhódításának tanúja. A rjazanyi nagyfejedelemség a század végére még névleg önálló, de gyakorlatban régóta Moszkvának van kiszolgáltatva. A század közepén fontos esemény történik Mescserában, ezen a tatár és orosz közt húzódó viharos területen. 1452 táján egy új kis fejedelemség alakul meg Mescsera központi részén, a mai Kaszimov környékén. 1446-ban, nem sokkal a szétbomlott Arany Horda északi részén alakult kazanyi kánaságból az alapító Ulug Muhammed egyik fia Kaszim és testvére, Jakub, Mahmutok testvérük elől a moszkvai nagyfejedeleme-

97. Szmirnov M. I., О князьях Мещерских XIII—XV в. в.: Труды Рязанской Уч. Арх. Ком. за 1903 г. XVIII/2 (1904) 173. Szmirnov nem nevezi meg közelebbről e népi hagyományok forrását.

98. Собр. гос. грамот и дог. I, Но. 36 (66), Но. 48 (98), Но. 65 (144—5), Но. 115 (282), Но. 116 (285).

99. Szmirnov i. m. 177—179. — A Bahmet-dinasztia családfáját l. uott 197. — Karamzin tévesen azo-

nosítja Jurij Fedorovics fiát Alekszandr mescser fejedelmet azzal az Alekszandr Ukovics-csal, akitől fentebb volt szó, s aki eladta Mescsera egy részét Dmitrij Donszkojnak.

100. 6901. év alatt: ПСРЛ XXVII, 88, 258, 336; XXV, 219; XVII, 45; XXI, 92; XX/1, 210, XXVI, 164; XXIV, 159; XXIII, 132—3.

101. Szmirnov i. m. 187—189.

102. Собр. гос. грам. и дог. I, Но. 115 (282), Но. 116. (285).

hez menekülnek s hat évig szolgálnak nála. 1452-ben az Oka menti Mescserát vagy Mescserszkij gorodok-ot kapja meg Kaszim székhelyül, s ezzel Moszkvának egy vazallus fejedelemsége alakult meg. 1552-ig Kazány elfoglalásáig mint ütköző állam nagy szerepet játszott, felfogta a Rjazany és Dél-Oroszország elleni támadásokat, s az oroszok a tatárok elleni harcok felelősségét mindig a kaszimovi tatárokra háríthatták. Ugyanekkor alkalmas pillanatban trónkövetelőt küldhettek Kazányba. Mescsera vagy Mescserszkij gorodok neve pedig egyre inkább Kaszimov lett.¹⁰³

A kaszimovi kánság és környéke egy évszázadig mindenfajta tatár betörés, harc áldozata lett, lévén Moszkvának Kazány elleni felvonulási területe. A kazányiak betörnek, a kaszimoviak és oroszok pedig Kazány felé visszaütnek. Különösen a Kazány elfoglalását megelőző évtizedekben sűrűek az összecsapások. A tatár betörések ellen a XV. századtól kezdve megjelennek a mescser terület őrhelyei, az orosz erődök. Ez az erődítményrendszer teljesen csak a XVI–XVII. században épül ki, az erődvonalat Мещерские сторожи-nak hívták. 1525-ben épül fel Alatür, 1535–36-ban Moksán erődítménye Runza, régi mescser település helyén.¹⁰⁴ 1533-ban Szafa-Kirej kazányi kán csap rajta embereivel Mescserán és Kaszimov gorodokon.¹⁰⁵ 1536-ban a moszkvai nagyfejedelem vajdái Mescserából indulnak a tatár ellen, s oda is térnek vissza.¹⁰⁶ 1537-ben a kazányiak támadnak, a nagyfejedelem Vlagyimirbe és Mescserába küldi vajdait, majd Muromba rendeli át őket.¹⁰⁷ 1539–40-ben a kazányi tatárok végigpusztítják Nyizsnyij-Novgorodot, Muromot, Mescserát, Gorohovecet.¹⁰⁸ 1541-ben a nagyfejedelem Sigalej-hez üzent Kaszimov gorodokba, s megparancsolta, hogy jöjjen Muromba tatárjaival segíteni őt.¹⁰⁹ 1546 telén a cár Nyizsnyij-Novgorodba megy, Sigalej és a cár vajdái Mescserából Kazányba indulnak. Ugyanezen a télen a rjazanyi területet (Резанские места) megtámadta délről Kosaj murza 5000 nogájjal. A cár megint csak Mescserából küldi vajdait a nogájok ellen. Egy másik híradásból láthatjuk, hogy a krími tatárok is nyugtalanították a mescser területet. Az évkönyv ugyanis hírül adja, hogy Mihajlo Ivanov sok krími tatárt vert meg a mescser határterületen. (на Мещерской Украйне).¹¹⁰

1548 újabb Kazány elleni orosz támadás tanúja. A cár Mescserából Sigalejt is mozgósítja.¹¹¹ 1549-ben a

kazányiak Jenbarsz herceget Szap-Girej krími kánhoz küldték, hogy Kazányba hívják Szafa-Kirej kazányi uralkodó fiát. De a cár mescserai kozákjai (мещерские козаки) egy Urak nevű és társai elfogták, a kazányi követet a Medvegica folyó torkolatánál, s elvették tőle a jarlikokat, s a cárnak elküldték.¹¹² 1550-ben a cár Kolomnába, majd Rjazanyba vonult a krími Szap-Girej ellen, Szap-Girej pedig a Sirin hercegeket küldte Mescserába a cár ellen.¹¹³ 1551-ben újabb nogáj támadás történik a mescser helyek ellen, de a rjazanyi és mescserai vajdák visszaverik.¹¹⁴ 1552-ben végre sikerül az oroszoknak Kazány elfoglalása. IV. Iván cár a kaszimovi cárt nagy adományokkal jutalmazza: „... és amit csak kért Sigalej az uralkodótól Mescserában, sok falvat, azt mind megadta neki.”¹¹⁵

Kazány elfoglalásáig tehát szakadatlan harcok szabdalták keresztül Mescsera területét. Mescsera ebben az időben kizárólag földrajzi fogalom, melynek politikai központja Mescserszkij gorodok vagy Kaszimov gorodok. Mescsera területe ekkor a mai rjazanyi, tambovi, gorkiji, penzai, uljanovszki területeken húzódik, a mescser őrhelyek mentén. Ez a terület ma nem viseli a mescser nevet, csak a Rjazanytól északra elterülő erdős, ingoványos terület, mely átnyúlik a vlagyimiri vidékre is. Ez a mai Мещерский край, мещерская сторона. Ennek oka egyszerűen az, hogy az északra felhúzódtak mescsereknek és mescser területnek, mely teljesen oroszok közé volt beékelve, nem volt stratégiai jelentősége, sokkal inkább a kaszimovi, tatárokkal benépesített mescser területnek, mely tatárok és oroszok között feküdt. Mint majd látni fogjuk, a mescser védővonal, s ezzel a mescser elnevezés azért terjedt el annyira keletre, egészen Szimbirszkig, főleg a következő XVII. században, mivel ezt az erődítmény vonalat az oroszok elsősorban mescserai tatárokkal népesítették be.

S most feltehetjük a kérdést, hogy mit tudhatunk ennek a kornak népességi viszonyairól, kik élhettek Mescserában ekkor? Mescsera északnyugati részén, a rjazanyi, vlagyimiri területen a mescser őslakosság lehetett, talán már teljesen eloroszosodva, míg Kaszimov vidékén és tőle keletre a mescser erőd vonalak mentén mescserek, tatárok, mordvinok és oroszok élhettek. Hogy a mescserek még őrizték-e népi különállásukat a XV–XVI. században a Cna, Vad és Moksza folyók vidékén, nem tudjuk, de mivel a moksza-mordvinok területén éltek, valószínű, hogy a moksákkal keveredtek, esetleg teljesen beolvadtak. Mindenesetre

103. A kaszimovi kánság megalakulásáról és szerepéről Veljaminev-Zernov V. V., Исследование о Касимовских царях и царевичах I. Москва 1863. 184–185; Grekov-Jakubovszkij i. m. 418–419.

104. ПСРЛ 1914, XX/2, 435. L. még Karamzin, Ист. Росс. VIII, 41 és 324, n. 66; Hohrjakov: Труды Пенз. Уч. Арх. Ком. I (1903) 24.

105. ПСРЛ 1911, XXII/1, 522.

106. ПСРЛ 1914, XX/2, 436.

107. ПСРЛ 1914, XX/2, 442.

108. ПСРЛ 1914, XX/2, 451.

109. ПСРЛ 1914, XX/2, 456.

110. ПСРЛ 1911, XXII/1, 528.

111. ПСРЛ 1914, XX/2, 473.

112. ПСРЛ 1911, XXII/1, 529.

113. ПСРЛ 1911, XXII/1, 531.

114. ПСРЛ 1914, XX/2, 478.

115. ПСРЛ 1914, XX/2, 499.

fontos tény, hogy Kurbszkij herceg a Kazány elleni hadjárat leírásakor azt mondja, hogy először a rjazanyi földön mentek át, majd a mescseren, ahol a mordvin nyelvet beszélnek.¹¹⁶ Később megjegyzi, hogy a kazányi tatár kánságban a tatáron kívül 5 nyelvet beszélnek: a mordvint, csuvast, cseremiszt, votjákot vagy arit és a baskírt.¹¹⁷ Természetesen ez nem jelenti, hogy nem lehettek még kisebb csoportok, törzsek, melyek más finnugor és török nyelvjárásokat beszéltek, s melyeket nem sorol fel Kurbszkij. Ex silentio non est argumentum. Például éppen Kazány ostroma előtt van szó azokról a mozsarokról, akikben a volgai magyar töredék utódait ismertük fel.

Bár Kazány elfoglalásával Kaszimov szerepe lehan-nyatlott, de mint Moszkva vazallus állama több mint 100 évig fennállott, s Mescsera területén még sokáig maradtak a tatárok. A XVI. század második felében és a XVII. század elején készült összeírások megadják a mescser városok nevét. 1617-ben a következők vannak: Sack, Kaszimov, Kadom, Temnyikov, Arzamasz, Kurmüs, Alatür.¹¹⁸ A mescser városokat főleg tatárokkal telepítik be az orosz uralkodók, 1632-ben az évkönyvekben „мещерских городов мурзы и татаровя” kifejezés szerepel.¹¹⁹ Elsősorban Tyemnyikovból és általában a nyugatibb részekről települnek át a tatárok keletebbre, az egyre jobban kiépülő gyeplínia mentén. A XVII. századi földösszeírások betekintést engednek Mescsera népességi viszonyaiba. Az uralkodó elem még a tatár, mescser és orosz kisebbség mellett. Például az 1678-as „Переписные книги” szerint a tyemnyikovi járásban a mescsereknek 15 porta, keresztelt tatároknak 46 porta, a murzáknak és tatároknak 1061 portája van; a kadomi járásban a mescsereké és keresztelt tatároké 46 porta, míg a murzáké és tatároké 642 porta.¹²⁰ Ugyanez évi összeírásban Vjarveli faluban (Tyemnyikovtól délre) Tyemnyikovból, Sackból és Kadomból való különböző tatár murzák a birtokosok, és egy mescser van, Sztjepan Petrov, Merlin fia, kinek egy paraszt portája és egy zsellér portája van.¹²¹ Kamenyüj Brod faluban 43 paraszti

és zsellér porta volt, melyek birtokosai a kadomi murzák és hercegek, a Tugusevek, Tokseikovok, Kugusevek és Bibarszok voltak.¹²² Rengeteg példát lehetne még idézni, mely mind azt mutatja, hogy a XVII. század közepén a tatár elem a döntő a mescser városokban és környékükön. Külön fontos, hogy a Мещеринин mint népnév előfordul, ez jelzi, hogy a helyi mescser elem még létezett, ha feltehetően eloroszosodásuk előrehaladt volt is (az idézett mescsernek orosz neve van).

Annak ellenére, hogy a tatár elem döntő még e korban a mescser városokban, a XVII. században egy nagy keleti irányú mozgás figyelhető meg az orosz állami adóztatás elől, és új földek foglalásáért. Orosz és más nemzetiségű jobbágyok mennek keletre új földeket foglalni. Így módon a XVII. században tűnik fel először a mescserjak (Мещеряк) név a Volga bal partján, az ufai területen. A középkori forrásokban Mescsera mint terület, és mint földrajzi fogalom szerepelt, mely a mescser népnévből alakult orosz képzés. A XVII. században találkozunk a Мещеринин formával, mely mescser embert jelölt. A Мещеряк forma a terület nevéből képzett népnév, mely azonban nem utal feltétlenül viselőjének származására. Pl. a Сибиряк szibériai embert jelent, függetlenül attól hogy orosz vagy csukcs. Ugyanakkor, ha egy szibériai eredetű ember Moszkvába költözik és ott él, amellet, hogy most már Москвич azaz moszkvai, továbbra is megmarad Сибиряк-nak, azaz szibériainak.¹²³ A mescserjak-ot tehát legjobban mescserai'-nak fordíthatnánk. A történelmi adatok tényleg igazolják, hogy pl. az ufai mescserjakok az alatüri és szimbirszki járásból jöttek ki az 1680-as években.¹²⁴ A baskíroknak földpénzt kellett fizetniük, s Ufában kellett szolgá-
nokok az ottani nemesekkel és idegenekkel együtt.¹²⁵ 1735-ben a cár oldalán harcoltak a baskír felkelők ellen, s jutalmul megkapták azokat a földeket, melyeket már addig is használtak, a baskíroknak adót fizet-
vén.¹²⁶ Tehát a mescserjakok, kik a mescser terület tatárjai voltak, a XVII. század utolsó harmadában in-

116. „через Рязанскую землю и потомъ черезъ Мещерскую, идеже есть Мордовский языкъ.” (Сказание Князя Курбского. Изд. 3-е. Спб. 1868, 14).

117. Сказ. Князя Курбского. Изд. 3-е. 34.

118. Разрядные книги I, 450 (apud Csekalin F. F., Саратовское Поволье с древнейших вре-
мен до конца XVII века. Саратов 1892, 21—22).

119. ПСРЛ 1968, XXXI, 160.

120. Tyemnyikovi járás: „за Мещерены 15 дв., за Новокрещены 46 дв., за Музры и татары 1061 дв.”, kadomi járás: „за Мещерены и Новокрещены 46 дв., за мурзы и татары 642 дв.” (Дополнение к актам историческим XIII, 129, apud Szmirnov, О князьях Мещерских 187, n.)

121. „... За Мещерениномъ за Степаномъ

Петровымъ с сыномъ Мерлинымъ дв. крестьянской и дв. бобыльской” (Переписные книги 6457, л. об. 111—114), Holmogorov, V. és G., Материалы для истории, статистики и археологии города Темникова и его уезда XVII и XVIII ст. (Темниковская десятина). Тамбов 1890, 42—43. (Приложение к Известиям Тамбовской Архивной Комиссии).

122. Переписные книги 6457, 213. — Holmogorov, i. m. 21.

123. -ic és -ak népképzőre I. Szmolzskaia i. m. 18, 28.

124. Az orenburgi kormányzósági kancellária irataiból közli: Rücskov P., Топография Оренбургская Спб. 1762, I. 101—102.

125. Rücskov i. m. 101—102. — Veljaminov-Zernov i. m. I. 31—32.

126. Rücskov i. m. I. 102.

dulnak meg nagyobb tömegben a Volga felé, s azon túl Baskíriába. Ezek a mai miserek vagy miser-tatárok. Az orosz kolonizáción kívül kétségtelenül hozzájárulhatott ehhez a migrációhoz az erősödő keresztény térítés és az a tény is, hogy az önmagát túlélő kaszimovi kánság pont ebben az időben szűnik meg hivatalosan.

S ezzel el is jutottunk a miserek eredetének kérdéséhez. A történeti adatok vizsgálata szinte önként adja a kulcsot a válaszhoz. A régebbi orosz irodalom, V e l j a m i n o v - Z e r n o v, M o z s a r o v s z k i j, stb., a mai miser-tatárokat eltatárosodott, mohamedáná lett mescsereknek tartotta. G. N. A h m a r o v volt az első – s mi lényegében hozzá csatlakozhatunk – aki szerint a miser-tatárok aranyhordai tatár eredetűek, s csak nevük utal a mescserekre,¹²⁷ mégpedig úgy, hogy a mescser területéről: Mescserából kitelepült, s egyrészt ott maradt tatárságot nevezte a többi tatár a terület neve után misernek. Ahmarov példákat hoz fel, mikor a tatárok vezetőjük vagy lakóhelyük után nevezik meg egymást vagy a szomszéd népeket. Pl: előfordul az oroszoknak Moszkov elnevezése, a nyizsnij-novgorodi miser-tatárok a kazányi tatárokat Kazannak hívják. Az ufai miser murzákat Tömän-nek hívták, mint akik Tyemnyikovból költöztek ki. A miser elnevezés is hasonlóan a mescser terület nevéről származik rá az ottani tatár csoportokra. Az újabb néprajzi és dialektológiai kutatások is egyértelműen azt mutatják, hogy a miserek a kazányi tatárok igen közeli rokonai, s elsősorban tatárok.¹²⁸ Figyelembe kell vennünk, hogy az egységesen misernek nevezett tatárság mai arca a XVII–XVIII. századi migrációk során alakult ki véglegesen. A Volga jobb és bal partján hatalmas területen szétszórva, bár kompakt kis csoportokban élnek. Mindegyik miser csoportot másképpen színezték a környező népek, csuvasok, mordvinok és oroszok kultúrája, az egyes miser csoportok éppen a tatár és helyi elemek ötvözeté. S ebben a vonatkozásban nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy esetleg kis mértékben a miser-tatárokból finnugor mescserek beolvadtak. Ennek eldöntéséhez azonban a miser csoportok nyelvjárásainak és etnográfijának az eddigieknél alaposabb ismerete kellene. S hasonlóképpen nem zárhatjuk ki azt a feltevést sem, hogy egyes miser csoportokban a beolvadt mozsarok ~ magyarok nyomát keressük. Különösen két csoportról lenne szó: a tyemnyikoviról és a szergacsiról. R. G. M u h a m e d o v a szerint e két miser csoport nyelvjárásában és kultúrájában sok közös elem van, melyek a kazányi tatároktól megkülönböztetik, s bizonyos finnugor eleme-

ket sejtethetünk itt.¹²⁹ Érdekes módon ennek a két csoportnak az elhelyezkedése nagyjából vág a mozsar helynevek két nagyobb csoportjával. Hasonlóan az előbbiekhöz itt is csak a további kutatások mondhatják ki a végső szót.

Miután a történeti és néprajzi adatokban sikerült talán egy kis rendet vágnunk, s a mozsar, mescser és miser etnikumok közötti összefüggést illetve össze nem függést láttatnunk, rátérhetünk a mescser, miser nevek nyelvészeti magyarázatának problémáira. A mescserekben egy volgai finnugor népet kell látnunk, tehát nevüket is ezen az alapon próbálhatjuk magyarázni. Nevüket sajnos csak orosz följegyzésű adatban, a mescser formában ismerjük. Mit adhat vissza az orosz III betű? Eredetileg sc-t jelöl, de a XIV. századtól kezdve ss variánsa is van, mely e betűnek mai irodalmi kiejtése. Ugyanakkor a XIV. században az eredetileg лагы, ж, ш, ц, kemény lesz. Egy XIV. században vagy később lejegyzett ш tehát egy idegen nyelvi sc-t vagy s-t adhat vissza. Ezek szerint egy finnugor mescer vagy meser formát tehetünk fel. Ennek a magyarázata nem feladatom, I. Mikkola egy mordvin nyelvjárási meskär-ből próbálja magyarázni, mely 'bienenzüchter'-t jelentene, s a meksz, mesz, 'méh' szóból származna.¹³⁰ Ez a magyarázat nem valószínűtlen, s úgy hiszem, hogy inkább egy meszer, meser formából kell kiindulni, mely forma különben megvan (mes) a moksában (ks>s), s a mescsereket a történeti adatok alapján egy moksához igen közelálló törzsnek gondolhatjuk.

Az -er-ben vagy képzőt¹³¹ vagy önálló szót láthatunk, mint amilyen a magyar népnév második tagja.¹³² I. Mikkola a mescser nevet látja abban a VI. századi Jordanes-adatban, amely a Hermanarich gót király által leigázott északi népek felsorolásában szerepel merja és mordva mellett: Merens, Mordens, Imniscaris v. Imniscans. Merja és Mordva mellett tényleg Mescserát várhatunk, de az igen torzult formának magyarázata nagyon bizonytalan. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a mescserek nevét legvalószínűbben a mordvinból magyarázhatjuk. Nevükön kívül még a következő adatok mutatnak moksa-mordvin irányban: 1. a mescser terület helynevei mordvin jellegűek; 2. legtöbben a moksákkal vegyesen a Cna, Vad és Moksa folyók vidékén éltek; 3. nyelvüket vagy a mordvinnal keverik (I. Kurbiszkij herceg adatát) vagy a mordvinhoz igen közelállónak állítják (I. Aunovszkij adatát).

Hogyan lett a mescser névből a miser-tatárok neve? Az orosz Мецер mes/s/er kiejtéséből és a helyi meser, meser kiejtésből a tatár meser forma keletkezett.

127. Ahmarov G. N., О языке и народности мишарей: Изв. Общ. Арх. Ист. Этн. Каз. Унив. XIX (1903) 91–160. Ahmarov cikkét röviden ismerteti: FUF 8 (1908) 22 és Piotrovskij–Nalimov i. m. 194.

128. Muhamedova i. m. 14.

129. Uo. 17.

130. Mikkola J. J., FUF 15 (1915) 32.

finnugor nyelvben megvan, I. D. Bartha K., A magyar szóképzés tört. 108–109.

132. Тугељсина Т. Л., Этноним бесермяне: Этнонимы. Москва 1970, 186: a miser nevet a beserman-nal veti össze, ez az etimológiai ötlet teljesen elvetendő.

Egy e–e vokalizmusú szónak i–e, i–ä, sőt i–a alakulása a kipcsak nyelvekben egyáltalán nem ritka. A miser szó vokalizmusának ezt a magyarázatát V. V. Radlov már felvetette,¹³³ Németh Gyula pedig a török e-hangokról szóló dolgozatában szépen megrajzolta ezt a fejlődést.¹³⁴ Pár példát említsünk: *Kerey>Kiray, kermen>kirman* stb.

A történeti és nyelvészeti kép értékelése egyaránt odavezetett bennünket, hogy a mozsar népet külön kezeljük a mescser és a miser néptől, jóllehet az utóbbi két név nyelvileg feltétlenül összetartozik. A magyar népvét csak a mozsarral lehet egyeztetni, a másik kettővel nem, s ezen a ponton véleményünk eltér sok magyar kutatóétól. Mielőtt az ő érveikre térnék, megemlítem, hogy a múlt századi orosz kutatók a mozsar, mescser, miser nevek hasonlatossága alapján egyenlőségjelet próbáltak tenni e három név és az általa jelölt népek között, így Veljaminev-Zernov, V. V. Radlov, Csekalin, Artemjev és még sokan mások.¹³⁵ E három névhez a magyarokat még nem kapcsolják,¹³⁶ de mint láttuk Munkácsi Bernát ezt megteszi először, s a magyar tudomány ezt ismétli azóta. A 20-as években a szovjet tudományokban is megjelenik a magyarok idekapcsolása, B. A. Kuftin és S. P. Tolszov munkájában.¹³⁷

Hogy a miser=megyer azonosítás történetileg nem megy, megpróbáltam bizonyítani, most az ezen azonosítás útjába álló nyelvészeti nehézségeket ismertetem. Németh Gyula egy *megyer>baskir meyer>mezser>mizser>miser>misar* hangfejlődést tesz fel.¹³⁸ Ligeti Lajos úgy gondolta, hogy egy török nyelvben, melyben idegen szóbelseji j-ből s lesz, *mejer* alakból *miser* lett. De utána óvatosan hozzátesszi: „A volgai török nyelvek történetét, sajnos, túlságosan kevésbé ismerjük ahhoz, hogy a feltevésnek ezt a szálát érdemes volna tovább követni.”¹³⁹ Németh Gyula is látta, hogy z>s fejlődést török alapon nem nagyon lehet magyarázni, ezért egy bonyolult feltevés láncolatához folyamadt. Mivel az ómagyarban z hang nem volt, s általában s-sel helyettesítődött, Németh Gyula felteszi, hogy a volgai magyarban is nem valószínű, hogy z volt, ezért a török mizer formát is *miser* alakban vették át, s tőlük az oroszok a *misar*-t.¹⁴⁰ Ebben a bonyolult feltevés-láncolatban azonban van egy lökő: hogy a magyarok (vagy magyarok) először eltörökösdtek, s kipcsak-török

nyelvükben mizser-nek nevezték magukat, az eddig elképzelhető. De hogy ha egyszer eltörökösdtek, hogyan lehet, hogy eredeti magyar nyelvükben (ami mellesleg már nem is volt, ha egyszer eltörökösdtek) saját nevüket, a török mizer formát *miser* alakban „viszszakölcösönözték”? Azt hiszem, ebből világos, hogy *mezer* vagy *mizer*, tehát z-s formából nem tudunk kiindulni, mert akkor a *miser* alakot, az állítólagos z s változást nem tudjuk megmagyarázni. S még egy: a *mescser* alakot sem tudjuk z-ből magyarázni, s eleve a *mescser* és *miser* formát vagy együtt meg tudom magyarázni vagy sehogy sem, de szétválasztani őket mint Németh Gyula teszi, nem lehet. Egyáltalán miért kell a *mizser* formából kiindulni? Mindenki ezt veszi általánosnak, pedig csak két csuvas helynévben fordul elő (l. fentebb), s itt is s-ből indulhatunk ki, mely a csuvasban z lett, a csuvasok a misereket *mizsär*-nek hívják.¹⁴¹ A magyar helynevekben előforduló *Miser, Misér, Mizsér* alakok, melyeket Németh Gyula szépen összeszedett,¹⁴² természetesen lehetnek miser-tatár betelepülések emlékei; de a zs-s forma magyar alapon tökéletesen magyarázható, az intervokális z gyakran zöngésedik a magyarban, hogy csak pár példát említsék: *hossánna, eklészia, petrezselyem* stb. latin jövevényszavainkat, ahol a hazai latin s-ből a magyarban zs fejlődik. Pais Dezső felvetette, hogy a *mescser* alakot esetleg egy *mecser*-szerű formából magyarázhatnánk,¹⁴³ de még ha a *megyer* mellett *mecser* forma meglétét ki tudnánk mutatni, az oroszban ez ugyanaz lenne.

Tehát egy *megyer* vagy akár *mejer* formából a *mescser* és *miser* neveket megmagyarázni hangtanilag nem tudjuk. Ennek ellenére, míg a *mescser*-nek nincsen megbízható etimológiai magyarázata más oldalon, a *megyer*rel való kapcsolat lehetőségét száz százalékosan nem zárhatjuk ki elvi alapon, s a vaskos hangtestek feltűnő azonossága bizonyára kísérteni fog még egyeseket az összevetésre.

Összefoglalásul röviden nézzük meg mi a biztos e nevek alakulásában. A miser-tatárok nevüket kétségtelenül *Mescsera* területéről kapták, nem mások ők, mint a nyugatra, *Mescserába* betelepült, majd fokozatosan ismét keletre húzódó tatárok. A *meser* név a tatárban szabályosan *misär, misar* alakúvá fejlődött. Ezt a nevet, mint a miser-tatárok nevét a csuvasok szabályosan *mezsär, mizsä*-nek vették át. A csuvas *mizsär*

133. Radlov V. V., apud Mozsarovszkij.

134. Németh Gy., StOr. 28/14 (Helsinki 1964) 8–19.

135. Veljaminev-Zernov, i. m. I. 30–31. – Radlov, i. m. 14, n. 1. – Artemjev, Казан. губ. Сп. нас. мест XXIII.

136. Csekalin, Спар. Поволжье 22: ide kapcsolja Bıborbanszületett Konstantin mazar-jait, mint hasonló alakú szót, de már rég tudjuk, hogy Hazar-ra kell emendálni és a magyarokhoz semmi köze sincs.

137. Tolszov Sz. P., Итоги и перспективы этнографического изучения национальных групп Нижегородской губернии: Культура

и быт народов Центрально-промышленной области. Москва 1929, 158; Kuftin, B. A., Татары касимовские и татары-мишари Центрально-промышленной области: uott 139.

138. Németh Gy., ET 21 (1966) 598. – uő. AO 25 (1972) 298–299.

139. Ligeti L., MNy 60 (1964) 401.

140. Németh Gy., AO 25 (1972) 298.

141. Asmarin i. m. 255.

142. Németh Gy. i. m. 295–297.

143. Pais D., MNy 54 (1958) 57, n. 1.

z-je tehát bármennyire összeesik az orosz *mozar* z-jével, más úton keletkeztek: a *mizsár* z-je s-ből, a *mozsár* z-je j-ből ered. Mindenesetre a két forma alakjai közelsége névkeveredést is előidézhettek csuvas területen, a csuvas *Muzar* helynév z-je (l. 39. jegyzetet) csak így magyarázható. Tehát, ha a biztosat lehántjuk a *mozsár*, *mescser*, *misär* nevek összefüggéséről, ott vagyunk a *mescser*-rejtélynél, mely a kérdéskomplexum kulosa nyelvileg s történetileg is. A *mescser* nevet és a terület történetét a keleti magyarsággal nem nagyon lehet kapcsolatba hozni – mint éppen dolgozatomban próbáltam bizonyítani –, de a volgai finnugor eredet magyarázat egyelőre szintén nem átütő erejű.

Végül, akit mindez nem nyugtat meg, a *magyar*, *megyer*=*mescser*, *miser* azonosítással szemben párkifogást emelek: 1. ha a *magyar*-ból *mozsár* lett, a *megyer*-ből miért lett volna *mescser* és *miser*, hiszen mindkét esetben gy vagy dz, dz-ből kell kiindulnunk? Tehát vagy más eredetűek vagy az eltérő hangtani fejlődést meg kell magyaráznunk, de ezt nem tudjuk. 2. Az orosz források alapján világos, hogy a *mozsár* és *mescser* két nép, a kettőt nem keverik össze soha sem, pl. a *mescser* területen Tyemnyikovban 1539-ben *mozsarak*, *baskírok* stb. szerepelnek, s nem *mescserek* (mint ahogyan pl. az 1678-as összeírásokban Мещеринин van). Ha ugyanaz a *mozsár* és *mescser*, akkor *Mescserában* miért nem *mescserek* szerepelnek itt, vagy pedig a *mozsarak* lakóterülete miért nem **Mozsara*, hanem *Mescsera*? 3. A Родословная книга szerint Bahmet Uszejnovics 1298-ban jött *Mescserába*. Lehetetlen, hogy fél évszázad alatt az állítólag e területre jött magyar töredékről neveztek volna el egy nagy területet és várost. Ez a kifogás akkor is áll, ha feltételezzük, hogy *Mescsera* neve Родословная книга-ban anakronisztikus, mivel éppen a tatár bevándorlással sodort magyar töredékről kapta volna nevét pont ez időben (Perényi József így gondolja). Hiszen láttuk, hogy Kazány ostrománál 1551-ben a magyar mint töredék nép *Mozsarü* többesszámú alakban szerepel, s nem *Mozsara* formában mint a

többi nép (csuvasa, stb.). Tehát egy kisebb magyar töredékről, melyet a tatárok maguk alá vetettek, hogyan kaphatta volna *Mescsera* a nevét? 4. Kifogásul hangzott el, hogy *Mescsera* miért csak a középső évkönyvekben tűnik fel. Erre a maga helyén próbáltam válaszolni, most csak azt fűzöm hozzá, hogy a *mozsarak* miért csak 1551-ben tűnnek fel az évkönyvekben, amikor már 1230 táján, 300 évvel előbb is ott voltak.

Már dolgozatom közben is itt-ott jeleztem magam és más kutató számára, hogy milyen irányokban kellene tovább haladnunk a kutatásban, most ezeket összefoglalóan tekintsük át: az orosz nyelv *mescser* nyelvjárásai és néprajzuk, a *miser*-tatárok nyelvi és néprajzi kutatása, a régi orosz és nyugat-európai kartográfiai anyag bevonása a hely- és népnevek kutatásánál, s végül, de nem utolsósorban az Oka–Volga köze történeti földrajzának, településtörténetének megrajzolása az orosz okleveles anyag alapján. Ez utóbbit talán a legfontosabb kutatási irány, mely nem egy embert, s nem egy emberöltőnyi munkát igényel, de ismereteink lényeges gyarapodását csak ettől várhatjuk. Ezen az úton haladva a *mozsár* és *mescser* elemű helynevek kialakulását, településtörténetét tisztázhatjuk, s a középső Volga vidékének etnikai története az eddigieknél lényegesen tisztábban állhatna előttünk.

Mondanivalóm végére értem. Tudatában vagyok, hogy anyagom egyenetlen, vagy amit részletesebben van, amit épphogy csak érintve tárgyalhattam. Különösen a *miser*-tatárok történetét csak nagyon vázlatosan adtam. Nem foglalkoztam avval a kérdéssel, hogy Julianus magyarjai s a *mozsarak* milyen korból és milyen területről származó magyar töredék lehetett, s a magyarság melyik részéből szakadhatott ki. Milyen kapcsolat van az orosz forrásokban *ugri*-nak nevezett honfoglaló és későbbi magyarság s az orosz források *mozsarjai* között? Sok pontnál nem tudtam megnyugtató választ adni, de látom, hol kell kutatásainkat folytatni. Mindennek ellenére azt hiszem, hogy ezt a tapogatózó lépést meg kellett tennem.

Vásáry István

